

De heerlijke rekening als historische bron: een stand van het onderzoek betreffende het graafschap Vlaanderen (ca. 1450 – ca. 1795)

Tom DE WAELE

Abstract

This article provides an overview of the historiography on seigneurial accounts in Flanders from circa 1450 until the end of the Old Regime. The main objective is hereby to explore the main characteristics of this socioeconomic source material, and how it has been used in historical studies of premodern Flanders. Furthermore, the possibilities and methodologies for future research based on seigneurial financial administrative documents are covered as well. Such future research is needed in this field, which predominantly draws upon generalizations from isolated case studies, rather than structural comparative analysis.

INLEIDING: HEERLIJKHEDEN EN HUN REKENINGEN

Wie onderzoek wil doen naar de middeleeuwse en vroegmoderne maatschappij in Europa kan niet om heerlijkheden heen, zeker niet wat betreft de rurale samenleving.¹ Heerlijkheden waren een deel van een territoriaal vorstendom waarbinnen de heer in zekere mate publieke macht (zoals juridische controle en fiscale rechten) bezat, uitgeoefend over de lokale inwoners. In hoeverre deze lokale heer openbaar gezag deelde met hogere instanties, was afhankelijk van de rechtsmacht verbonden aan de jurisdictie. De klassieke opdeling in Vlaanderen tijdens het ancien régime is deze tussen lage, middele en hoge rechtsmacht. In geval van lage rechtsmacht konden maximaal boeten tot 3 pond (lb.) *parisis* worden opgelegd, en had men rechtspraak over erfrechten. De middele rechtspraak bezat bovendien het recht van put en galg om diefstal met de dood te bestraffen. Hoge rechtspraak tenslotte kende boeten tot 60 lb. *parisis*, en justitierechten over alle criminele en civiele zaken, en kon deze veroordelen tot een scala aan lijfstraffen met zwaard, galg, rad, stok en derge-

¹ Jean Gallet, *Seigneurs et paysans en France 1600-1793* (Rennes: Ouest-France, 1999). Over de verhouding tussen stad en platteland, zie bijvoorbeeld Thijs Lambrecht, 'Si Grant Inégalité? : Town, Countryside and Taxation in Flanders, c. 1350 - c. 1500', in *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, vol. 50 (Brepols, 2020), 153–67.

lijke. Hoe hoger de rechtsmacht en hoe groter de jurisdictie van de heer, hoe meer macht en prestige deze laatste genoot.²

Behalve de openbare macht die heren uitoefenden op de lokale bevolking, was er eveneens het fenomeen van de heerlijke lasten. Het platteland kende naast centrale taxatie (die in Vlaanderen werd verzameld via de kasselrijen) ook belastingen zoals cijnzen, tienden, pachten, waterschapsbelastingen, en heerlijke rechten.³ Het pakket aan heerlijke rechten dat woog op de inwoners kon erg divers zijn, en verschilde van samenstelling naargelang de specifieke situatie van de heerlijkheid. Elk van deze *seigneuries* had namelijk een unieke verzameling aan lasten, die in een wisselende verhouding inkomsten aan de boeren onttrok. De meest voorkomende rechten waren het beste kateel, (ban) molenrechten, karweien, jacht- en visrechten, wandel- en doodkoop, tolrechten, en schoofrechten.⁴ De totaliteit van deze fiscale druk (uitgeoefend door de vorst, kerkelijke instellingen, heren en soms ook steden) die woog op de plaatselijke inwoners, heet surplus-extractie.⁵ Om de belastingdruk in het bijzonder – en de sociaaleconomische toestand in het algemeen – op het Vlaamse platteland te onderzoeken, moet men zich dus onder andere richten op de lokale heerlijke regimes.⁶

² Voor definities van de heerlijkheid, zie Jos Denys, *Inleidende nota over de lijst der heerlijkheden van Oost-Vlaanderen* (Gent : Snoeck-Ducaju, 1950), 5. Zie ook Frank Daelemans en Frank Scheelings, “De economische impact van de heerlijkheid op het platteland”. In *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de - 19de eeuw)*, *Handelingen van het 13e Internationaal Colloquium te Spa, 3-5 september 1986* (Gemeentekrediet, 1988), 452; en Jacques Mertens, ‘Heerlijkheden’. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, 1997, 552–60. Het bedrag van deze boeten bleef gefossiliseerd doorheen het oude regime. Net zoals bij vaste cijnsbedragen zorgde dit in tijden van inflatie voor enorm waardeverlies voor lokale heren. Voor het vaste bedrag van boeten, kan men het denombrement voor Tielt-ten-Hove voor 1502 en 1774 vergelijken: Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d’Ursel [TBO 283], R149/2, f° 2v en R150/15, f° 4v tot 5v. Voor de impact van inflatie op heerlijke inkomsten op middellange en lange termijn, zie Erik Thoen, *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio : de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)* (Leuven : Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1988), 485. Zie ook Jonathan Dewald, *Pont-St-Pierre 1398-1789 : Lordship, Community, and Capitalism in Early Modern France* (Berkeley (Calif.) : University of California press, 1987), 222-3.

³ Zie bijvoorbeeld Erik Thoen en Tim Soens, ‘The Social and Economic Impact of Central Government Taxation on the Flemish Countryside (end 13th. - 18th. centuries)’, in *La fiscalità nell’economia europea secc. XIII-XVII* (Firenze University Press, 2008), 957–71.

⁴ Voor een inleiding tot de diverse heerlijke rechten en lasten, zie (Denys 1950); zie ook (Daelemans en Scheelings 1988).

⁵ H. Van Isterdael, ‘Belasting en belastingdruk: het Land van Aalst (17de-18de eeuw)’ (Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 1983), 5. Zie ook (Thoen en Soens, 2008); Nick Van den Broeck en Tim Soens, ‘Kwetsbaarheid in Een Veerkrachtige Samenleving. Een Socio-Institutionele Analyse van de Graancrisis van 1480-82. Casus: Gierle in Het Land van Turnhout’, *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 14, nr. 1 (17 juni 2017): 86.

⁶ Deze bijdrage richt zich voornamelijk op de fiscale aspecten van surplus-extractie binnen heerlijkheden, meer bepaald wat voor inkomsten heren konden onttrekken aan de laten onder hun gezag. Echter kunnen heerlijke rekeningen als bronnen ons nog veel meer leren over bijvoorbeeld het dagelijkse leven op het platteland van zowel heren, heerlijke officieren, geestelijken en boeren, over sociaaleconomische ongelijkheid (bezitsverdeling, inkomensongelijkheid, sociale status, agrarische geschiedenis, enzovoort). Zie bijvoorbeeld (Van Isterdael, 1983), 5; Beatrijs Augustyn, Ellen Palmboom, en Adriaan Verhulst, *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen : een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500)* (Gent : Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1983).

In navolging van de Annales-school groeide bij Belgische historici de belangstelling voor sociaaleconomisch onderzoek naar heerlijkheden in de Zuidelijke Nederlanden. Men kon daarbij voortbouwen op publicaties van onder andere Leo Verriest, met zijn *'Le régime seigneurial dans le comté de Hainaut du XIe siècle à la révolution'* uit 1917, en Génicot's *'L'économie rurale Namuroise au bas moyen âge'*.⁷ De eerste detailstudies van heerlijkheden en heerlijke rekeningen – zeker wat Vlaanderen betreft – verschenen pas rond het midden van de twintigste eeuw. Vermeldenswaardig zijn daarbij de studies door Deprez voor het land van Nevele⁸, en van Mertens voor Pittem, Herzele, Roesbrugge-Haringe, Dudzele en Wijnendale.⁹ Tijdens een conferentie in 1971 kaartte die laatstgenoemde auteur trouwens het toenmalig onderbenutte potentieel van sociaaleconomisch onderzoek naar heerlijke financiën aan. Eén van de bronnen bij uitstek daarvoor, was de heerlijke rekening. Onderzoek naar archiefmateriaal van heerlijkheden was (en is) echter een tijdsintensieve onderneming. Een belangrijke oorzaak daarvan is de verspreide bewaring van de documenten.¹⁰ Zoals Mertens terecht aankaartte, zijn heerlijkheidsarchieven privéarchieven van de adellijke families en hun rechtsopvolgers. De overlevering van die vaak eeuwenoude archieven gebeurde in veel gevallen fragmentarisch (takken of hele families stierven uit, waarna heerlijkheden werden gekocht en ingepast binnen de bezittingen van de nieuwe eigenaars). Als gevolg hiervan, moeten onderzoekers die één familie of domein willen onderzoeken dikwijls meerdere archiefbewaarplaatsen bezoeken. Op basis van zijn steekproef voor vijf Vlaamse heerlijkheden tijdens de veertiende en vijftiende eeuw, besloot Mertens dat heerlijkheden gevoelig waren voor crises in de agrarische economie, en waarschijnlijk naar het einde van het ancien regime toe weinig economische meerwaarde boden.¹¹

De daaropvolgende decennia zouden er echter belangrijke en vernieuwende studies verschijnen. Een belangrijke katalysator voor het onderzoek was een betere ontsluiting door inventarissen en bronnengidsen, die de bronnentypes

⁷ Verriest wees reeds in 1908 op de Belgische achterstand op de Duitse en Franse historiografie betreffende heerlijke regimes op het platteland. Zijn *'Le servage dans le comté de Hainaut'* (Léo Verriest, *Le servage dans le comté de Hainaut : les sainteurs; le meilleur catel* (Bruxelles : Hayez, 1908).) trachtte daarbij de eerste aanzet voor verder onderzoek te geven. Hierna verscheen het veelvuldig geciteerde werk: Léo Verriest, *Le régime seigneurial dans le comté de Hainaut du XIe siècle à la Révolution* (Leuven : Smeets, 1916). Génicot bouwde voort op dit elan: Léopold Génicot, *L'économie Rurale Namuroise Au Bas Moyen Âge 1199-1429. Tl. I: La seigneurie foncière* (Namen: Société archéologique de Namur, 1943). Voor de band met de Annales, zie Georges Duby, *'La structure d'une grande seigneurie flamande à la fin du XIIIe siècle.'*, *A propos d'un inventaire récemment édité*, 1956, 181–86; zie ook: (Génicot, 1943), p. XIX.

⁸ P. Deprez, *Sociaal-ekonomische toestanden in de heerlijkheid Nevele gedurende de 16e, 17e en 18e eeuw* (Verhandeling ingediend aan de wedstrijd der reisbeurzen, 1956). Zie ook Paul Deprez, "De Inkomsten van Het Land van Nevele," *Bijdragen Tot de Geschiedenis Der Stad Deinze* 32 (1965): 45–75; en Paul Deprez, "De Inkomsten van Het Land van Nevele," *Bijdragen Tot de Geschiedenis Der Stad Deinze* 33 (1966): 55–72.

⁹ Jacques Mertens, "Enkele aspecten van de heerlijke financiën op het einde van de XIVde eeuw. De heerlijke rekeningen van Pittem (1386-1390)," *De Leiegouw* 10 (1968): 27–38. Zie ook Jacques Mertens, "De economische leefbaarheid van de lekenheerlijkheid op grond van de heerlijke rekeningen (1300-1500)," in *Histoire Économique de La Belgique* (1973), 1972, 473–89.

¹⁰ (Mertens, 1972), 474.

¹¹ (Mertens, 1972), 485-6. Zie ook (Mertens, 1968), 38.

voor vorsers op een meer gecondenseerde en overzichtelijke manier bundelden. Nog steeds relevant is bijvoorbeeld de reeks van de hand van onder andere Augustyn : ‘Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen’.¹² Scholliers en Daelemans maakten bovendien de eerste echte kwantitatieve langetermijnstudie, meer bepaald voor Herzele. Hun analyse toonde aan dat grote heerlijkheden – in bezit van een aanzienlijk *foncier*¹³ en bepaalde lucratieve rechten – tot in de 18de eeuw een profijtelijke investering konden zijn. Scholliers poneerde dat vooral de externe factor oorlog verantwoordelijk was voor de grootste fluctuaties in de conjunctuur van heerlijke inkomsten (eerder dan misoogsten of andere natuurrampen).¹⁴

Verdere studies uit de jaren ’80 en ’90 door onder meer Daelemans, Scheelings, Scholliers, Thoen en Castelain hebben het debat voortdurend genuanceerd en aangevuld. Dankzij hun casestudies is gebleken dat elke heerlijkheid haar specifieke inkomstenstructuur had.¹⁵ Zo leverden bijvoorbeeld zowel te Herzele als te Steenhuize molenpachten een significant aandeel van de jaarlijkse inkomsten. Terwijl Herzele ook nog eens voor een aanzienlijk deel verdiende aan tienden, kon de heer van Steenhuize dergelijke rechten niet laten gelden.¹⁶ Sinds de eeuwwisseling is het debat rond het al dan niet winstgevend bezit van heerlijkheden enigszins gefossiliseerd. Erik Thoen argumenteerde in 1988 dat sinds de late middeleeuwen het vooral de bezitters van grote en/of meerdere heerlijkheden waren die hun investering nog zagen renderen. Een geleidelijke ondergraving van heerlijk gezag en heerlijke rechten door de graven van Vlaanderen erodeerde de potentiële winsten uit zekere lasten. Een voorbeeld daarvan is de immuniteit aan beste katelen voor buitenpoorters.¹⁷ Deze stelling is nog steeds niet structureel bewezen of weerlegd. Wel ver-

¹² Voor het eerste deel van dit drieluik, zie (Augustyn, Palmboom en Verhulst, 1983).

¹³ Tot het *foncier* (synoniemen zijn ‘het vroongood’, ‘het domein’, ‘la réserve’ of ‘the demesne’) behoorden de private bezittingen van de heer. Veelal waren dit gronden die niet in cijns waren gegeven, maar door de heer zelf werden geëxploiteerd door middel van karweien, loondienst of verpachting. Zie Jos Denys, *Inleidende nota over de lijst der heerlijkheden van Oost-Vlaanderen* (Gent : Snoeck-Ducaju, 1950), 11. Zie ook Anthony Crubaugh, ‘Feudalism’, in *The Oxford Handbook of the Ancien Régime*, onder redactie van William Doyle (Oxford: Oxford University Press, 2011), 222.

¹⁴ Etienne Scholliers en Frank Daelemans, *De conjunctuur van een domein : Herzele 1444-1752* (Brussel : VUB. Centrum sociale structuren en economische conjunctuur, 1981). Crisisperiodes zoals oorlogen en plagen konden de bezitsstructuren op het platteland overigens flink dooreenschudden op korte en middellange termijn. Voor een uitgewerkt voorbeeld, zie Sam Geens, ‘The Great Destruction of People and Wealth: The Impact of the Ghent Revolt on Wealth Inequality in the Last Quarter of the Fourteenth Century’, in *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, vol. 50, Studies in European Urban History (1100-1800) 50 (Brepols Publishers, 2020), 213–29.

¹⁵ Francois Scheelings, ‘De economische impact van de feodaliteit en de revolutionaire gezindheid van de boeren aan de vooravond van de revolutie’ (De Franse revolutie en Vlaanderen. De Oostenrijkse Nederlanden tussen oud en nieuw regime. Handelingen van het colloquium gehouden op 1-2 december 1988, te Brussel, Brussel: VUB Press, 1990), 131–48. Zie ook (Daelemans en Scheelings 1988); (Thoen 1988); Etienne Scholliers, ‘Prinsen en boeren in de vrijheerlijkheid Steenhuize,’ *Land van Aalst* 40 (1988): 9-64; Rik Castelain, ‘Het heerlijk regime en het feodaal stelsel in Binnen-Vlaanderen’, *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, deel XXXIV (Oudenaarde, 1997), 65-105.

¹⁶ (Scholliers 1988), 23.

¹⁷ (Thoen 1988), 453 & 469-490.

schijnt tot op heden nieuw onderzoek, vaak in de vorm van een gevalstudie.¹⁸ Hoewel elke studie van een bepaalde locatie een bijdrage tot het onderzoek inhoudt, liggen de huidige uitdagingen vooral bij de synthese en vergelijking van de verschillende Vlaamse heerlijkheden die tot op heden onderzocht zijn. Een dergelijke synthese ontbreekt tot op heden grotendeels, en is dan ook één van de hoofddoelen van mijn huidige onderzoek. Dit artikel dient als een terreinverkenning voor historici die eveneens heerlijke rekeningen als bronnenmateriaal willen gebruiken. De mogelijkheden, valkuilen en beperkingen van deze boekhoudkundige documenten worden hierbij uitgelicht en waar mogelijk methodologisch geduid aan de hand van resultaten uit de historiografie en het preliminaire onderzoek van de auteur.

DE HEERLIJKE REKENING: TYPOLOGIE, STRUCTUUR EN INHOUD

Elke heerlijkheid had haar specifieke amalgaam aan potentiële opbrengsten, dus hanteerde de respectievelijke ontvanger *de facto* een individuele logica.¹⁹ Desalniettemin kan vaak voor elke casus de essentie herleid worden naar een inkomensstructuur bestaande uit drie grote categorieën, zijnde het domein (het *foncier*; de private bezittingen van de heer zoals de molen en gronden die verpacht werden) (1), de cijnzen (2) en de meer variabele vormen van inkomsten, waaronder casuele rechten de best gekende zijn (3). Een dergelijk classificatiesysteem is natuurlijk een bewerking door moderne historici, die in de praktijk nooit werd gevolgd door de rentmeesters uit het *ancien regime*. Toch kunnen we een ruwe algemene bronnentypologie definiëren met enkele kenmerken die bij de meeste rekeningen voorkomen. Vrij courante onderdelen zijn: de hoofding en inleiding (vaak vindbaar op wat men een titelfolio zou kunnen noemen), de inkomstenrubrieken, de uitgavenrubrieken en de eindbals.

¹⁸ Zie bijvoorbeeld (niet louter voor Vlaanderen, en zonder exhaustief te zijn) Sander Berghmans, “Een studie van de heerlijke inkomsten en uitgaven in de late 17de en de 18de eeuw. De bezittingen van de hertogen van Arenberg in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq” (Master of Arts in Geschiedenis, Gent, UGent, 2013); Kristof Dombrecht, “Plattelandsgemeenschappen, lokale elites en ongelijkheid in het Vlaamse kustgebied (14de-16de eeuw): case-study: Dudzele ambacht” (Gent, 2014); Bert Tops, ‘De evolutie van de heerlijke financiën van Westerlo en Herselt (1463-1600)’, in *Lokaal en internationaal: de archivaris tussen geschiedenis en maatschappij. Du local à l'international. Le rôle des archivistes pour l'histoire et la société. Liber Amicorum Michel Van der Eycken*, Studia 153 (Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2015), 171–92.

¹⁹ Sommige historici hebben getracht een soort universeel schema te maken om heerlijke rechten in onder te verdelen. Hierbij hield men dan echter ofwel te veel vast aan de structuur van de onderzochte heerlijkheden in kwestie, ofwel verviel men te vaak in zoektochten naar de onzekere oorsprong van anachronistisch gecreëerde classificaties tussen bepaalde rechten, zoals de strakke tweedeling ‘*seigneurie banale*’ (rechtsheerlijk) en ‘*seigneurie foncière*’ (domaniaal). Voor de hier voorgestelde driedeling, die meer pragmatisch van aard is, ben ik schatplichtig aan Thijs Lambrecht. Voor een inleiding tot het debat *seigneurie banale-foncière*, zie (Thoen 1988), 384-5; zie ook (Mertens, 1972), 487; Pierre Charbonnier, ‘Essai de classement des redevances seigneuriales’, in *Seigneurs et seigneuries au Moyen Âge* (CTHS, 1993), 187–199.

[HOOFDING EN TITELFOLIO]

De titelfolio bevat doorgaans een hoofding die een deel van of zelfs de gehele folio (aan voor- en achterzijde, zeker bij manuscripten uit de 17de of 18de eeuw kan dat het geval zijn) beslaat. Een dergelijke titulatuur bevat gegevens die de raadpleger (oorspronkelijk dus de heer of zijn aangestelde vervanger) nodig heeft om het document te kunnen interpreteren. Als voorbeeld [zie bijlage 1] geef ik hier de eerste folio van een rekening voor de heerlijkheid Avelgem. Hieronder de transcriptie:

“Dit es de rekeninghe [1] die Jacob Vanden Beke doet [2] hoeghen ende moghende heere mijnen heere vanden Gruuthuyse, prinche van Steenhuyse, heere van spijere, van Avelghem, van Orscamp, van Berchem, ende van Thielt ten Hove [3] als bailliu ende ontfanghere zijnde van sijnen heerschepe hove ende tenementen van Avelghem [4] ende van al datter toe behort vanden renten, pachten, doetcoepen, exploiten, vervallen ende vanden wandelcoepen [5]. Beghinnende de vorseide ont fanc te Sente Bamesse anno XIIIIC LXV, ghedurende al tote Sente Bamesse anno XIIIIC ende LXVI [6].”

De ontvanger start meestal met de aankondiging dat het een rekening betreft [1], door hemzelf opgesteld. Soms geeft de ontvanger louter diens eigen naam [2], maar vaak komen we ook enkele sociaaleconomische aspecten van het rentmeesterschap te weten. Zoals in dit geval de vrij courante (maar niet noodzakelijke) cumulatie van de functies ontvanger en baljuw. De opdrachtgever wordt meestal expliciet of impliciet vermeld als heer van de heerlijkheid in kwestie [4], met eventuele opsomming van andere titels [3]. In dit voorbeeld is de eigenaar de bekende Lodewijk van Gruuthuse. In sommige gevallen benoemt de ontvanger zelfs een deel of het geheel van de heerlijke bezittingen en rechten van toepassing in de bron [5], wat de transcriptie en herkenning van deze aspecten doorheen de rekening voor de vorser vaak vergemakkelijkt. De laatste regels (al is de volgorde van al deze respectievelijke onderdelen nooit institutioneel vastgelegd) dateren het boekhoudkundige document [6]. Meestal start en eindigt het boekjaar op een zekere feestdag, zoals hier Bamis ('Baafsmis'; 1 oktober).²⁰

[INKOMSTEN]

Na de titulatuur volgt de afhandeling van de geïnde inkomsten. In ons gehandhaafde voorbeeld van de rekening voor Avelgem zien we op de afbeelding in bijlage 1 dat deze direct volgt onder de hoofding op de titelfolio (*“Ont fanc t’Avelghem”*). In de meeste gevallen start de ontvanger met de cijzen. Zoals

²⁰ Erik Aerts, 'Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek', *Driemaandelijks tijdschrift - Gemeentekrediet van België* 36, nr. 142 (1982): 279. Overige courante startdata zijn kerstmis of nieuwjaarsdag.

bij ons voorbeeld de inning van een kapoenrente (484 en 1/3 kapoenen). Een dergelijke volgorde was echter nooit gestandaardiseerd. Een van de opvolgers van deze ontvanger kon er bijvoorbeeld decennia later voor kiezen om zijn administratie bij inningen van pachten te laten aanvangen. Doorgaans zijn de inkomstenrubrieken wel min of meer thematisch ingedeeld, met in dit geval aparte rubrieken voor de cijnzen, daarna doodkopen, pachten, wandelkopen, enzovoort.²¹ Al dan niet verder ingedeeld volgens de verscheidene parochies die mogelijk onder dezelfde heerlijke jurisdictie vielen. Aan het einde van elke rubriek (en vaak zelfs onderaan elke bladspiegel) werd overigens gewerkt met subtotalen. Die subtotalen werden tenslotte verrekend in een eindtotaal voor de uiteindelijke eindbalans.

[UITGAVEN]

Waar de onderzoeker bij heerlijke inkomsten veelal enige systematiek kan verwachten, durft deze bij de uitgavenrubriek(en) sneller zoek te zijn. Zeker nog voor de 15de en 16de eeuwen treft men occasioneel de zogenaamde ‘vergaarbakken’ aan, waar allerlei types bestedingen door elkaar zijn ondergebracht. De meest courante kosten die te linken vallen aan *seigneuries*, zijn onderhoudskosten en reparaties van gebouwen zoals schuren en molens, renten, personeelskosten en lonen van heerlijke officieren (zoals de ontvanger zelf, de baljuw, sergeant(en), boswachter(s)), persoonlijke uitgaven van de heer (die vaak weinig te maken hebben met het eigenlijke beheer van de heerlijkheid²²) en buitengewone uitgaven (hier kon echt alles onder vallen, van de aankoop van extra voedingsmiddelen, tot gerechtskosten, kosten voor directe exploitatie (in uitbating door de heer zelf, bijvoorbeeld voor oogsten of zaaïen van gewassen).²³ Vermeldenswaardig detail is dat de samenstelling van de uitgaven betrekkelijk verschilde naargelang de heer resideerde binnen de heerlijkheid, dan wel het een heerlijkhedenverzamelaar betrof die ergens anders verbleef. Meestal werden in het eerste geval minder cijnzen (en zelfs pachten, zoals de molenpacht) ‘*verdingd*’.²⁴ De heer was namelijk zelf consument en verbruikte graan, kapoenen en andere producten in zijn kasteel of landhuis. Veel cijnzen die werden geïnd bij de inkomsten dienden dan in de uitgaven van datzelfde of het volgende jaar alweer uitgeschreven te worden (en indien men niet

²¹ Dood- en wandelkopen waren lasten wegende op de overdracht van cijnsgronden door laten van de heerlijkheid. Wie bepaalde cijnsgrond verkocht, schonk of ruilde, moest dit voor het laathof van de heer laten registreren en een klein percentage op de waarde van het perceel betalen als belasting. Doodkoop, ook wel sterfkoop genoemd, was een vergelijkbare last, met dat verschil dat het bezitsoverdracht omwille van een overlijden (en dus via erfrecht) betrof. Zie (Castelain, 1997), 66 & (Denys, 1950), 15. Voor (variabele) registratie van inningspraktijken van deze rechten in heerlijke rekeningen, zie (Scholliers & Daelemans, 1981), 59.

²² (Aerts 1982), 281-2 (voor de beschrijving van uitgaven als vergaarbakken, zie p. 284 aldaar).

²³ (Tops 2015), 183; zie ook (Aerts 1982), 283-4; (Mertens 1972), 480.

²⁴ Zie voor het fenomeen van verdinging (volgens de ‘slag’ – de gangbare koers – omrekening van natuurproducten naar hun geldwaarde) : (Scholliers 1988), 33-34. Zie ook: (Thoen 1988), 569-571.

toekwam met de natura-inkomsten moesten producten worden bijgekocht). Indien het ging om een afwezige heer ('*absentee lordship*'), werden – indien opportuun – al sneller natura-inkomsten omgezet in baar geld.²⁵

[EINDBALANS]

Aan het eind van de rekening gebeurde tenslotte de praktijk van een balansvorming/eindafrekening aan het einde van een rekenjaar, waarbij het eindsaldo van het voorgaande jaar getransfereerd werd naar het huidige jaar, en de eindschuld of eindwinst werd overgeboekt naar het daaropvolgende jaar. De ontvanger ageerde hierbij niet alleen als doorgeefluik of schatbewaarder (in geval van winst), maar ook als kredietverlener (bij geval van een verlies).²⁶

Na de eindafrekening zijn vaak sporen bewaard van het controlemechanisme over de ontvanger en diens boekhouding. Dit gebeurde door de heer zelf, of door een door hem aangestelde plaatsvervanger (in geval van Avelgem bijvoorbeeld was dat een intendant). Doorheen de rekening werden daarbij overigens mogelijk bij enkele posten opmerkingen genoteerd. Indien alles naar behoren was verlopen valt naast een ingeboekte inkomst of uitgave bijvoorbeeld de formule "*is wel*", of "*j'accepte*", of "*prend bien*" in het Frans (of "*acceptatur*" in Latijn) te lezen. Wanneer de rendant nog bewijsstukken moest voorleggen, of regelrechte (reken-)fouten had gemaakt, werd dat bij nazicht gecontroleerd. Dergelijke controlemechanismen leren ons ook vaak iets over de sociaaleconomische toestand van de heer en het beheer van de heerlijkheid. Zo stond rond 1775 de ontvanger van de heerlijkheid Avelgem (François Ferdinand De Cock) onder toezicht van een door de hertog van Ursel aangewezen intendant (monsieur Diericx). De rekeningen werden van tijd tot tijd (om de zoveel jaar, soms om de drie of de vijf) nagekeken in de woonst van de heer, of in de residentie van één van zijn officieren. De ontvanger moest dan de rekening(en) en bewijsstukken voorleggen en zijn administratie verantwoorden. Het voorgeschoten tekort werd dan vereffend, of de winsten werden overgedragen (indien geen boodschapper met geld was gezonden). In dit geval lezen we in de eindafrekening voor 1776: "*Ainsi fait clos et arrêté sous les protestations ordinaires en regle de compte et sauf toutes erreurs de calcul et autres. Fait à l'hotel du seigneur duc a Bruxelles le 18e aout 1778*". In dit geval had de ontvanger een rekenfout gemaakt. Hij had namelijk zijn '*tantiesme*' – een percentverloning berekend op de totale ontvangsten in plaats van een vast loon – iets te hoog ingeschat, door enkele niet verpachte landen mee te rekenen voor zijn procent op de inkomsten en zo ruim een florijn teveel loon

²⁵ (Mertens 1972), 480-1.

²⁶ (Aerts 1982), 287.

aan te rekenen.²⁷ Ontvanger François werd hiervoor op de vingers getikt, zo lezen we in de paragraaf na de hierboven getranscribeerde formule, zijn fout werd ingeschreven na het slot van de rekening, en hem werd opgedragen dit te corrigeren in de volgende rekening.²⁸

De ontvangers van een heerlijkheid vervulden klaarblijkelijk een belangrijke sociaaleconomische rol. Ze ageerden frequent als spreekbuis voor de heer, konden indien gemachtigd (pacht-)contracten en overeenkomsten sluiten en inningen en betalingen uitvoeren. Dit rentmeesterschap kon bovendien gepaard gaan met een cumul van andere lokale heerlijke officiersfuncties, zoals het baljuwschap. Weinig verbazend zijn dan ook de voorbeelden van misbruiken van het vertrouwen en de macht die ontvangers genoten. Om dit enigszins te controleren, werden ad hoc afspraken gemaakt, die ontvangers soms impliciet inschreven in de rekeningen zelf (posten waaruit bleek dat de ontvanger bevoegd of onbevoegd was om bijvoorbeeld pachtcontracten te sluiten, of om uitzonderlijke aankopen – zoals gronden – uit te voeren). Soms werd zelfs een heus reglement opgesteld, waarbij de rechten en plichten van de rentmeester werden neergeschreven. Als bijlage bij de rekening voor de heerlijkheid Oostkamp uit 1466-1467, vinden we een vroeg voorbeeld van een document waarbij de verantwoordelijkheden van heerlijk ontvanger Christiaen De Stapere werden vastgelegd. Dit reglementje van twee bladzijden bevat 12 voorschriften, we hebben het als bijlage 10 opgenomen. Twee aspecten waren klaarblijkelijk van belang: de methodiek van het opstellen van de rekening enerzijds, en welke acties de ontvanger in naam van de heer mocht ondernemen anderzijds. Zo moest De Stapere elke uitgave aan herstellingen aan pachtgoeden of molens nauwkeurig verantwoorden. Andere uitgaven dienden eerst mondeling of schriftelijk te worden voorgelegd aan de heer.²⁹ De heer in kwestie, Lodewijk van Gruuthuse, was een belangrijke politieke spilfiguur uit die tijd. Vermoedelijk baseerde hij zich voor de praktijk van het beheer van zijn eigen heerlijkheden op het voorbeeld van andere grote heren, of zelfs op de administratie van de graven van Vlaanderen.³⁰

²⁷ De overgang van een gefixeerd loon naar het zogeheten ‘*tantiesme*’, een bepaald procent van de inkomsten, kon de rigorositeit van de ontvanger verbeteren. Echter werden sommige officieren daardoor soms iets te rigoureuus en/of opportunistisch. Een ander voorbeeld bij (Scholliers 1988), 20. Zie ook: (Berghmans 2013), 57; & (Aerts 1982), 285.

²⁸ Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d’Ursel [TBO 283], L715/1, f° 58v. Zie voor een foto van de eindbalans van deze rekening voorafgaand aan de correctie bijlage 8.

²⁹ Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d’Ursel [TBO 283], L1276, rekening 1466-’67 (bijlage bij de rekening, f° 1v tot 2r).

³⁰ Tussen het beheer van heerlijkheden via heerlijke rekeningen enerzijds, en de rekeningen van steden of grafelijke domeinen zijn heel wat parallellen te trekken. Zie ter vergelijking (Aerts 1982), Adriaan Meeuwis Jan De Kraker en Frans Weemaes, *Malen in moeilijke tijden : de geschiedenis van de grafelijke ros-, wind- en watermolens in Noord-Vlaanderen en aangrenzend Zeeland, tussen 1450 en 1610* (Kloosterzande : Duerinck, 1995), en Marjolein ’t Hart en Manon van der Heijden, ‘Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden’, *Tijdschrift Voor Sociale En Economische Geschiedenis/ The Low Countries Journal of Social and Economic History* 3, nr. 3 (2006): 3–35. Voor Lodewijk van Gruuthuse, zie Maximiliaan Martens en Piet De Gryse, *Lodewijk van Gruuthuse : Mecenas en Europees diplomaat, ca. 1427-1492* (Brugge : Stichting kunstboek, 1992).

STRUCTUURWIJZIGINGEN DOORHEEN DE TIJD

Naast de bovenvermelde inhoudelijke vierdeling die doorgaans gemaakt kan worden binnen de bron, evolueerde de heerlijke rekening ook vormelijk doorheen de tijd. De handschriftstijl verraadt natuurlijk ruwweg of het om een vijftiende-, dan wel om een zeventiende-eeuws manuscript gaat. Er vallen daarenboven ook enkele tendensen te onderscheiden in de structuur die deze documentsoort heeft ondergaan.

Ten eerste is er de grootte van de rekeningen. In de (late) middeleeuwen hanteerde men een meer beknopte stijl. Binnen de respectievelijke rubrieken werd toen veeleer een totaalcijfer ingeboekt. Ofwel werkte men louter per locatie (bijvoorbeeld per parochie, en/of per heerlijkheid indien de bezitter meerdere nabijgelegen heerlijkheden bezat), met slechts enkele folio's gewijd aan inkomsten en uitgaven, en waarbinnen geen rubrieken voorkwamen. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de boekhouding van de heerlijkheid Oostkamp. De rekening voor het rekenjaar 1460-'61 telt daarbij slechts 3 folio's die de inkomsten vermelden. Folio 1r bevat cijzen en pachten te Oostkamp (“*Orscamp*”). De versozijde tot folio 2 recto bevat geïnde boeten. Op de derde folio staan inkomsten vermeld in verband met verkocht hout (“*vanden houte ten hove vanden Torre*”, met inkomsten uit *fasseelen* (bundeltjes brandhout) en *rijzen* (kreupelhout)).³¹ Van folio 4r tot 5v komen dan de uitgaven (ook allemaal dooreen) aan bod. Folio 6 bevat een aparte rubriek voor een groot pachtgoed van de heer te Oostkamp (“*ande huse*”), met uitgaven voor herstellingen aan stallen en schuren. Folio 7r begint met een in feite aparte rekening voor de nabijgelegen heerlijkheid Loppem, met enigszins gelijkaardige structuur, die loopt tot folio 9v, met op 9v en 10r de eindafrekening.³² Nu bevat een 18de-eeuwse rekening voor datzelfde Oostkamp, meer bepaald in 1711, ruim 43 folio's.³³ De rekeningen voor (ongeveer) dezelfde heerlijkheid zijn dus vier keer zo groot geworden pakweg 250 jaar later.³⁴

Ten tweede is er ook dikwijls een evolutie waarneembaar wat de interne structuur van de rekeningen betreft. Waar opeenvolgende rekeningen (zelfs onder verschillende ontvangers) op relatief korte termijn vasthouden aan eenzelfde structuur met gelijkaardige rubriekindeling, zien we vaak over de lange termijn kleinere of grotere stijlbreuken. Blijven we het bovenstaande voorbeeld van Oostkamp hanteren, dan is de organisatie van het document in de vijftiende eeuw niet bijster complex. Met slechts een viertal rubrieken bij de inkomsten voor de heerlijkheid Oostkamp, en een tweedeling in de uitgaven.

³¹ Zie de website van de Geïntegreerde Taalbank voor historische woordenboeken: <https://gtb.ivdnt.org/iWDB/search?actie=article&wdb=VMNW&id=ID8299&lemma=fasseel&domain=0&conc=true> (laatst geraadpleegd op 7/02/2023).

³² Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L1275.

³³ Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], R136 [n° 10].

³⁴ Dezelfde tendens is waarneembaar voor de rekeningen van Avelgem. Zie bijlage 7 voor een grafiek met een duidelijk stijgende trendlijn!

Pas daarna wordt een andere heerlijkheid op vergelijkbare manier behandeld. Dit terwijl onze bron voor het jaar 1711 onderverdeeld is in maar liefst 21 rubrieken, waaronder twaalf voor inkomsten en negen voor uitgaven. De structuur is quasi onvergelijkbaar geworden met een kwart millennium eerder. Ook de individuele posten binnen de respectievelijke rubrieken worden na verloop van tijd steeds uitgebreider en specifiekter. Individuele pachten en cijzen werden vanaf de late middeleeuwen opgetekend, eerder dan een totaal som per locatie te voorzien. Een mogelijke verklaring voor dit fenomeen, is dat men de heerlijke rekening geleidelijk aan steeds meer als een juridisch bewijsmiddel ging beschouwen, louter dan een administratief verantwoordingsmiddel van heerlijk rentmeester jegens zijn opdrachtgever.³⁵

Een voorbeeld van de dubbele functie van een heerlijke rekening met zowel een boekhoudkundige, als een juridische bewijsfunctie, vinden we in geval van de heerlijkheid Avelgem. Aan het begin van de 17de eeuw werden de doodkoopheffingen van de heer aangevochten door de inwoners van Otegem (een parochie die onder het gezag van dezelfde heer stond).³⁶ Rechtszaken konden indertijd vele jaren aanslepen, dus werd telkens bij de inkomstenrubriek in de rekeningen ‘*ter memorie*’ ingeschreven dat het proces nog hangende was.³⁷ Men bleef de rubriek dus noteren, ook al werd het recht gecontesteerd. Dit ging vrij ver, want de heer werd voor de raad van Vlaanderen in het ongelijk gesteld, en ging zelfs in beroep bij de Grote Raad te Mechelen, waar de procedure meer dan vijftig jaar hangende bleef.³⁸ Pas rond 1665 komen we terug inningen uit doodkopen tegen.³⁹ Waarschijnlijk trokken de inwoners van Otegem uiteindelijk aan het langste eind, want eind 17de en begin 18de eeuw werden alsnog doodkopen geëind, maar nooit binnen de parochie Otegem, al is verder onderzoek naar deze casus nodig. Heren waren bij hun administratie na verloop van tijd dus liever te uitvoerig dan te beknopt. Zo blijkt ook in de rekeningen van Tielt-ten-Hove, waar de rentmeester bij de rubriek voor ontvangsten van cijzen te Aarsele steevast vermeldde dat een zekere cijns bij de heerlijkheid was gevoegd ten gevolge van *stratiersgoedrechten*.⁴⁰ Bij de ontvangstenrubriek voor beste hoofden werd dan weer gesteld dat enkel

³⁵ Aerts stelde terecht dat rekeningen oorspronkelijk weinig juridisch gewicht droegen. Maar onderzoek wees uit dat dit door de eeuwen heen – met wisselend succes – kon veranderen. Zie: (Aerts 1982), 282. Zie ook: Marine Gransagne, *Les corvées sous l’Ancien régime*, 1. Aufl (Saarbrücken: Éditions universitaires européennes, 2015), 19.

³⁶ Sterfkoop ofwel doodkoop was een heerlijke last vergelijkbaar met hedendaagse erfrechten. De laten konden cijnsgronden erven en verkopen. Bij verkoop diende men de wandelkoop te betalen. Bij doodkoop moest men de heer in geval van overerving een last betalen die gelijk stond aan de zogeheten “dubbele rente”, zijnde tweemaal de normale jaarlijkse cijns. Zie: (Denys 1950), 15.

³⁷ Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d’Ursel [TBO 283], L690/4, f° 7r.

³⁸ Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d’Ursel [TBO 283], L690/1 tot L700/2. Voor een foto van een memoriepost, zie bijlage 9.

³⁹ Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d’Ursel [TBO 283], L701/10.

⁴⁰ *Stratiersgoed* was een heerlijk recht dat de heer in staat stelde om niet-opgeëiste verloren voorwerpen binnen het grondgebied van de heerlijkheid aan zichzelf toe te eigenen. Wanneer iemand dus overleed zonder erfgenamen kon dit het geval zijn, of wanneer een vreemdeling toevallig (bijvoorbeeld tijdens een reis) binnen de *seigneurie* overleed. Zie (Denys 1950), 19-20.

buitenpoorters van Kortrijk vrijgesteld waren (“*de gonne die op dese heere-lijkhede gestorven geen poorters wesende der casselrije van Cortrijck*”)⁴¹ Ook voor bijvoorbeeld verpachtingen was het interessanter om de vereffening van elk pachtcontract te registreren. Op deze manier kon de heer later indien nodig bewijzen dat de pachter gedurende een bepaalde termijn wel degelijk de pacht had betaald of niet.

MOGELIJKHEDEN VOOR VERDER ONDERZOEK

Naast structureel vernieuwend onderzoek, dat de relatie tussen lokale heren en andere sociaalpolitieke en economische spelers onderzoekt, blijft het meer klassieke casuonderzoek belangrijk. Veel archiefmateriaal is in dat opzicht nog steeds onderbenut en/of niet bestudeerd. Elke poging tot synthese bleef tot dusver gedwongen tot de nuance dat elke heerlijkheid haar specifieke structuur, geografie en machtsverhoudingen kende.⁴² Hoe meer van dergelijke case studies er dus bij komen, hoe meer inzicht we krijgen op de sociaaleconomische en politieke toestand op het platteland.

1. STATUS QUAESTIONIS VAN SERIEEL BRONNENONDERZOEK EN CASESTUDIES

Indien de historicus gezegend is met relatief goed bewaarde heerlijke archieven in het algemeen – en wat rekeningen betreft in het bijzonder – zijn laatstgenoemde bronnen in min of meer intacte reeksen ofwel series bewaard.⁴³ Wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, zijn voor een aardig aantal heerlijke domeinen min of meer intacte reeksen overgeleverd, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld enkele Noord-Nederlandse regio’s.⁴⁴ Hoewel een individuele rekening ons al heel wat kan vertellen over het dagelijkse leven binnen de heerlijkheid⁴⁵, komt het heerlijk regime pas echt tot uiting eens we opeenvolgende

⁴¹ Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d’Ursel [TBO 283], L1392/1, f° 14 (stratiersgoed cijns) & f° 22 (beste hoofden).

⁴² (Berghmans 2013), 105-111 & 120-136, die op zijn beurt verwees naar Scheelings dat elke seigneurie haar specifieke arsenaal aan inkomstenbronnen had in wisselende verhouding; Frank Scheelings, ‘De heren en het heerlijk regime in Brabant in de achttiende eeuw’ (Brussel, Vrije Universiteit Brussel, 1990), 298-302. Zie ook (Mertens 1972), 478.

⁴³ A. J. M. Den Teuling, *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen* (’s-Gravenhage: Stichting archiefpublicaties, 2003), lemma’s reeks en serie.

⁴⁴ De bronntoestand is bijvoorbeeld voor het graafschap Holland in vergelijking met Vlaanderen betrekkelijk slechter te noemen, zie Antheun Janse, ‘Rekening en ridderschap: de betekenis van rekeningen voor de geschiedenis van de Hollandse adel’, in *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium*, 1998, 111-21, 287-90. Ook Génicot merkte deze uitzonderlijke bewaringstoestand op voor de Vlaamse casus, evenwel zonder deze te verklaren, zie Léopold Génicot, ‘Une petite seigneurie de Flandre à la fin du XIVe siècle’, *Études rurales*, 1972, 131-33.

⁴⁵ Voor de verschillende aspecten en mogelijkheden van historische rekeningen voor de geschiedschrijving, zie Walter Prevenier, ‘Stads- en kasselrijrekeningen als bronnen voor lokale geschiedenis’, *Appeltjes van het Meetjesland: Jaarboek van het Heemkundig genootschap van het Meetjesland 10* (1959): 55-64. Zie ook (Aerts 1982), 293.

jaren met elkaar kunnen vergelijken. Op die manier komen algemene trends en uitschieters in de inkomsten en uitgaven tot uiting, en kunnen historici zinnige interpretaties maken over het sociaaleconomische leven op het (laat-)middeleeuwse en vroegmoderne platteland. De referentie om het heerlijk regime te reconstrueren aan de hand van een langetermijnstudie van heerlijke rekeningen in Vlaanderen blijft de publicatie van Scholliers en Daelemans over de conjunctuur van het domein Herzele.⁴⁶ Deze studie wist als eerste een conjunctuuranalyse te realiseren voor een heerlijkheid – Herzele – in het graafschap Vlaanderen over meerdere eeuwen heen (specifiek 1444-1752, mits enkele onvermijdbare lacunes). Naast een loutere reconstructie van de balans tussen inkomsten en uitgaven, kon Scholliers daarenboven de verhouding tussen verschillende inkomstenbronnen en uitgaven afwegen. Het verwerken van data uit een premoderne rekening is vaak jammergenoeg geen oefening van simpelweg de posten transcriberen en dan het verschil tussen winst- en verliesposten te berekenen. Zoals we verder zullen zien, is dikwijls een ontwarring van rekenkundige constructies zoals overboekingen van winst en verlies tussen boekjaren, herkennen van “fictieve inkomsten”, verrekenen van afschrijvingen, enzovoort (waarover hieronder meer in het partim “valkuilen) nodig. Scholliers en Daelemans hebben met hun studie een blauwdruk afgeleverd met de meest voorkomende opportuniteiten en problemen waar onderzoekers van de Vlaamse heerlijkheid en haar financiën rekening mee dienen te houden.

In navolging van bovengenoemde publicatie hebben daaropvolgende historici op vergelijkbare wijze heerlijke rekeningen geïncorporeerd in hun onderzoek. Hetzij als hoofdbron, waarbij het vaak om een diepgaande casestudy ging (zoals Scholliers zou herhalen, zij het in meer beknopte mate, voor de vrijheerlijkheid Steenhuize).⁴⁷ Hetzij als verrijkend onderdeel om een andere vraagstelling te benaderen. Een voorbeeld van die laatste methode is de doctoraatsverhandeling van Erik Thoen, die heerlijke rekeningen gebruikte in zijn uitgestrekte bronnenarsenaal om het landbouweconomische model van de kasselrijen Aalst en Oudenaarde te reconstrueren. Hij toonde daarbij de betekenis van erfbelastingen zoals het heerlijke dodehandrecht voor studies naar demografie, en zelfs als indicator van een mogelijke landsheerlijke politiek van de graaf van Vlaanderen om de macht van lokale heren, dan wel van steden te fnuiken.⁴⁸

Ook meer recent onderzoek betreft de heerlijke rekening in een hoofd- dan wel een dienende rol. Diepgaande casestudies van onder andere Bergh-

⁴⁶ (Scholliers en Daelemans 1981).

⁴⁷ (Scholliers 1988). Een vrijheerlijkheid ofwel ‘allodium’, was in tegenstelling tot de meeste heerlijkheden geen leen van de vorst. Dit betekende concreet dat er geen feodale verplichtingen verbonden waren aan het bezit van de heerlijkheid voor de heer. Wat het juridische gezag betrof, ressorteerde de rechtspraak weliswaar onder het hogere gezag van de vorst. Zie (Denys, 1950), 6, (Mertens, 1997), 552.

⁴⁸ (Thoen 1988), 19-66 & 400-421.

mans voor het land van Edingen en het prinsdom Rebecq (aan de hand van *snapshots* voor de 17de en 18de eeuw), en van Tops voor Westerlo en Herselt (1463-1600) slaagden erin om de financiële toestand van die instellingen te reconstrueren. Bijkomend leveren dergelijke studies ook inzichten in de praktijk van het dagelijks beheer van heerlijkheden op het platteland.⁴⁹ Dombrecht gebruikte heerlijke rekeningen naast onder andere belastinglijsten om de lokale elites en ongelijkheid binnen enkele heerlijkheden aan de Vlaamse kust te onderzoeken.⁵⁰ Conjunctuurstudies van heerlijkheden die meer dan twee eeuwen beslaan, en daarnaast de respectievelijke componenten qua inkomsten en uitgaven volgen, zijn echter zeldzaam. Tijdsgebrek en de omvang van het bronnenmateriaal (in tegenstelling tot de aangekaarte situatie door Mertens vijftig jaar geleden!) dwingen historici tegenwoordig tot het maken van enkele selectieve keuzes. Vaak wordt daarbij geopteerd voor *snapshots* (het uitlichten van relevante periodes bij wijze van steekproef) of een geografisch geïsoleerde casus om het onderzoek haalbaar te houden.

2. VERNIEUWENDE TENDENSEN EN MOGELIJKHEDEN

Rekeningen zijn, gezien het in de eerste plaats documenten met een neerslag van zeer praktische aard betreft, ook uitermate geschikt gebleken voor reconstructies van het dagelijkse leven. Ze kunnen daarbij gespiegeld worden aan of vergeleken worden met huishoudjournalen. Zoals bijvoorbeeld De Vlieger-De Wilde deed voor de gravin van Bergeyck, of Goossens voor de heerlijkheid Beveren.⁵¹ Geïsoleerde inkomsten- of uitgavenposten geven daarbij vaak verhelderende, dan wel triviale inkijken in de dagdagelijkse levensstijl van heren en boeren. Zo leert de aankoop van de ontvanger voor de heerlijkheid Ten Houtte in het Kortrijkse wat de kostprijs van een zwaard kon bedragen. Dit kostte de heer 43 lb. 4 s. *parisis* op 1 maart 1534, een som waarvoor timmerlieden uit die periode maar liefst 168 werkdagen hun volledige dagloon zouden moeten sparen.⁵² Daarnaast kunnen meer structurele sociaaleconomische vragen gesteld en beantwoord worden. Hoe verliep de consumptie

⁴⁹ (Berghmans 2013), (Tops 2015).

⁵⁰ (Dombrecht 2014).

⁵¹ Koen De Vlieger-De Wilde, 'Adellijke consumptie en levensstijl. Een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)', *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 1, nr. 3 (15 september 2004): 31-52. Goossens Carine, 'Adellijk leven in het Waasland: een inkijk in het dagelijkse leven van Joanna Theresia Goubau (1710-1781) en James Dormer (1708-1758) op het kasteel Cortewalle te Beveren', *Annalen van de koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas* 111 (2008): 349-69.

⁵² Rijksarchief Gent, Oud Archief Ninove (Oud bestand, AR129), Nr. 1307, rekening 1533-34 (voor een foto zie bijlage 2). Voor de berekening gebruikte ik de daglonen gepubliceerd in Jan Craeybeckx en Charles Verlinden, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (Brugge: De Tempel, 1959), 99. De lijst met lonen voor de periode 1530-31 tot en met 1535-36 bevat 13 variabelen, waarvan het gemiddelde dagloon genomen 5,15 groten Vlaams (ofwel 61,8 d. par.) bedraagt. 43 lb. 4 s. par., ofwel 10.368 d. par. geeft dus gedeeld door 61,8 d. par. per werkdag 167,77 of afgerond ongeveer 168 werkdagen bij benadering.

en adellijke levensstijl zich bijvoorbeeld tot het inkomen van de bezitters van deze heerlijkheden?⁵³ In hoeverre paste de portefeuille van heerlijke inkomsten in een mogelijk groter patrimonium van bezittingen? Het ‘economische’ in sociaaleconomische studies wordt daarbij wel vermeld, maar vaak niet uitvoerig uitgewerkt.⁵⁴

Heerlijkheden – gegeven hun lokale inname van publieke macht – en hun boekhouding stonden zoals we reeds zagen steeds in verband met de opkomende staat. Thema’s zoals fiscaliteit en sociaaleconomische ongelijkheid op het platteland staan dan ook al enige tijd op de agenda van historici.⁵⁵ Heerlijke rekeningen vormen hierbij slechts een stuk van de puzzel, samen met de gegevens over fiscaliteit en surplusextractie te vinden in andere bronnen zoals kasselrijrekeningen, stadsrekeningen en de boekhouding van kerkelijke instellingen. Een reconstructie van de fiscale druk op plattelandsbewoners is bijzonder relevant en verdient een studie op zich. Van Isterdael deed hiertoe een eerste aanzet voor het Land van Aalst.⁵⁶ Hoe de situatie was binnen het graafschap Vlaanderen, en in hoeverre de scheeftekening tussen stad en platteland evolueerde na de late middeleeuwen moet nog verder onderzocht worden. Een dergelijke reconstructie vraagt veel comparatief archief- en dataonderzoek, waardoor ook hier de meeste onderzoekers vaak noodgedwongen selecteren. Scheelings ondernam een voorzichtige vergelijkende studie qua belastingdruk tussen 18de-eeuws Luxemburg, Brabant en Luik.⁵⁷ Thoen en Soens reconstrueerden bij benadering de belastingdruk voor het graafschap Vlaanderen voor een lange periode, maar steunden daarbij dan weer voornamelijk op data uit binnen-Vlaanderen, meer bepaald de regio rond het land van Aalst.⁵⁸

Desalniettemin weten we dat de belastingdruk sinds de late middeleeuwen steeg in de Zuidelijke Nederlanden. In het geval van het graafschap Vlaanderen uitte zich dat bijvoorbeeld in de invoering van de zogeheten “Nieuwe

⁵³ Hierbij dient wel rekening gehouden te worden met de sociale stratificatie binnen de adel. Heren die slechts één of twee heerlijkheden bezaten en geen andere bron van inkomsten hadden, hielden er een andere levensstijl en boekhouding op na dan de zogenaamde heerlijkheidsverzamelaars, die niet noodzakelijk verbleven op hun domein (zie Mertens, 1972), 480-481). In de rekeningen van die laatste vindt men in dat geval mogelijk weinig info over consumptiepatronen, tenzij de heer uitzonderlijk op bezoek kwam (Zie bijvoorbeeld de heerlijke rekening voor Avelgem uit 1778, waarbij onder andere uitgaven voor een feestmaal en toneelspelers zijn opgetekend ter gelegenheid van bezoek door de hertog van Ursel; Algemeen Rijksarchief, Archives de la famille d’Ursel, L715/3).

⁵⁴ Zie bijvoorbeeld Antheun Janse, ‘Rekening en ridderschap: de betekenis van rekeningen voor de geschiedenis van de Hollandse adel’, in *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium*, 1998, 111–21, 287–90.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld Thijs Lambrecht en Wouter Ryckbosch, ‘Economic Inequality in the Rural Southern Low Countries during the Fifteenth Century: Sources, Data and Reflections’, in *Economic Inequality in Pre-Industrial Societies: Causes and Effects = Disuguaglianza Economica Nelle Società Preindustriali: Cause Ed Effetti*, vol. 1 (Firenze University Press, 2020), 205–29.

⁵⁶ Zie als inleiding H. Van Isterdael, ‘De invloed van de fiscaliteit op het inkomen van de plattelandsbevolking van het Land van Aalst in de 17de en 18de eeuw’, in *Handelingen van het eerste congres van de Federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis, Mechelen* (1988), 291–308.

⁵⁷ (Scheelings 1990), 131–48.

⁵⁸ (Thoen en Soens 2008), 957–71.

Middelen” rond 1543, een vorm van indirecte belastingen.⁵⁹ Vanaf de 16de eeuw werden de onregelmatige bedden steeds frequenter geïnd, tot ze zelfs rond 1600 een jaarlijkse belasting werden.⁶⁰ Behalve meer regelmatig, werd de fiscale last ook zwaarder tijdens de 17de en 18de eeuw.⁶¹ Ondanks de tannende macht van de grote Vlaamse steden, bleef die fiscale druk ook tijdens de vroegmoderne periode onevenwichtig verdeeld ten nadele van het platteland.⁶² De maximale totale fiscale druk (dus de som van alle vormen van surplus extractie die wegen op rurale regio’s), of zoals Kula het noemt de “sociale limiet”, die kon wegen op de bevolking lag daarbij ongeveer rond de 50% van de totale omzet per hectare. Men kon met andere woorden de onderhorige boeren logischerwijs gedurende een korte tijd uitpersen, tot ze protesteerden en/of revolteerden.⁶³ Een gevolg daarvan is dat wanneer de ene surplus extractor – in dit geval de staat – erin slaagde meer inkomsten uit belastingen te onttrekken, dit ten koste kon zijn van de inkomsten van diens concurrenten – zoals bijvoorbeeld de lokale lekenheren. De surplus extractie tijdens het ancien regime was met andere woorden onderhevig aan een soort wetmatigheid van communicerende vaten, waarbij de sociale limiet nooit langdurig overschreden kon worden in geval van extreem hoge belastingen. In hoeverre de centrale regeringsinstellingen erin geslaagd zijn om de eigen fiscaliteit te maximaliseren, ten koste van heerlijke inkomsten is echter nooit systematisch onderzocht. Al onderscheidden historici als Thoen, Van Isterdael, Janssens en Scheelings wel een correlatie tussen stijgende centrale belastingen in tijden van dalende heerlijke inkomsten, desalniettemin afgewisseld met periodes waarin de omgekeerde beweging te onderscheiden viel.⁶⁴

Mijn huidige onderzoek spitst zich toe op de mogelijke samenhang tussen heerlijke en centrale surplus extractie. Meer bepaald wordt hierbij de hypothese van Thoen getest of binnen het graafschap Vlaanderen sinds de late middeleeuwen er een politiek van centralisering was, waarbij de grafelijke instellingen de rechten van Vlaamse heren systematisch ondergroeven om zo zelf een groter deel van de belastinggelden aan het platteland te kunnen onttrekken. Ik probeer dit probleem te benaderen aan de hand van een aantal kwantitatieve en kwalitatieve onderzoekscomponenten. Ten eerste wordt de surplus extractie

⁵⁹ N. Maddens, ‘De invoering van de “nieuwe middelen” in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V’, *Revue belge de Philologie et d’Histoire*, 1979, 342–63.

⁶⁰ Paul Janssens, ‘Taxation in the Habsburg Low Countries and Belgium, 1579–1914’, in *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914*, onder redactie van Bartolomé Yun-Casalilla en Patrick K. O’Brien (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), 67–92.

⁶¹ (Thoen en Soens 2008), 959–967.

⁶² (Thoen en Soens 2008), 964–965. Zie ook (Lambrecht 2020), 153–67.

⁶³ Witold Kula, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800* (Londen: NLB, 1976), 47. Voor de berekeningen en data, zie (Van Isterdael 1988), 300–1, Zie ook (Van Isterdael, 1983), 272–300.

⁶⁴ (Thoen 1988), 500–503 & 611–615. Zie ook (Scheelings 1990), 133–138; (Van Isterdael 1988), 301; (Janssens 2012), 81; Tom De Waele, ‘The Acquisition of Seigneries and the Exertion of Seigniorial Power in Late Medieval Flanders: The Case of Wedergrate and the Goux Family’, *The Medieval Low Countries* 7 (2020): 157–92, aldaar 190.

door zowel lokale heren, als door de provinciale staatsfiscaliteit – uitgeoefend via de Vlaamse kasselrijen, waarbinnen de heerlijkheden lagen – gereconstrueerd. Hierbij baseer ik me op resultaten uit heerlijke rekeningen en kasselrijrekeningen voor steekproefperiodes ten tijde van fiscale hervormingen (zie bijlage 3). Ondertussen tracht ik ook heerlijkheden te betrekken verspreid over het hele graafschap Vlaanderen, in plaats van te focussen op één enkele casus. Op die manier kan ik de fiscale druk door heer en kasselrij reconstrueren voor de gehele regio en het actuele debat enigszins nuanceren en/of aanvullen.

Terwijl de kwantitatieve vergelijking tussen lokale en bovenlokale surplusextractie harde cijfers zou moeten opleveren, wordt tevens een kwalitatief onderzoek ondernomen naar conflict rond heerlijke rechten in de rechtbank. Bepaalde heerlijke rechten waren fel gehaat door de bevolking, en werden vanaf de late middeleeuwen steeds frequenter aangevochten.⁶⁵ Ook belastingontwijking werd intensief toegepast op het platteland, voornamelijk via het bekomen van burgerrechten bij grote steden, die gepaard gingen met vrijstelling van heerlijke rechten zoals het beste hoofd.⁶⁶ Verhoogde inkomsten voor de heer betekende veelal de facto een benadeling of zelfs regelrechte wan toestanden voor de bevolking. In perioden van verhoogde mortaliteit zagen heerlijkheidbezitters hun inkomsten uit erfrechten zoals doodkoop en beste hoofden sterk toenemen. Dit kwam natuurlijk omdat veel inwoners het leven lieten, en hun nakomelingen bijgevolg in een sociaaleconomisch lastige situatie konden komen.⁶⁷ Onderzoek naar bijvoorbeeld het banmolenrecht, toonde aan dat dit heerlijke recht tijdens de vroegmoderne periode ernstig betwist raakte. Waar in de middeleeuwen de heer vaak het monopolie bezat op maalrechten (hij bezat vaak de enige molen(s), en de laten waren verplicht aldaar hun graan te laten malen), werd dit mogelijk door centrale administraties ondergraven.⁶⁸ De heren speelden het in veel gevallen echter hard, met soms ellenlang durende rechtszaken tot gevolg, die niet zelden qua kost het profijt van de betwiste rechten overschreden.⁶⁹ Die proceduredrang, samen met het opnieuw opduiken van soms eeuwenlang verwaarloosde rechten in heerlijke rekeningen tijdens de 17de en 18de eeuw wordt de rechtsheerlijke reactie (ofwel “*réaction seigneuriale*”) geheten.⁷⁰ Heer en onderdanen kwamen tijdens dergelijke processen lijnrecht tegen elkaar te staan, en men interpreteert dit in de literatuur terecht als conflicten. Echter dient de nuance aangebracht, dat dergelijke juridische stappen ook dienden als middel om de andere partij aan

⁶⁵ Voor een concreet uitgewerkte casus in verband met visserijrechten, zie: Jan Materné, ‘De verwerving, betwisting en instandhouding van de visserijrechten in de Wase Durmestreek, 13de – 18de eeuw’, *De Souvereinen* 22, nr. 3 (1991): 87–106.

⁶⁶ (Thoen en Soens 2008), 959.

⁶⁷ (Scheelings 1990), 138–9.

⁶⁸ J. Behets, ‘De banmolen’, *Ons Heem* 18 (1964): 81–90. Zie ook (Berghmans 2013), 84; G. Cappon, ‘Handmolens in de heerlijkheid van den Houtschen’, *Biekorf* 99, nr. 4 (1999): 574–77.

⁶⁹ L. Van Acker, ‘Visserij, vogelvangst en jacht op patrijzen in Oostrozebeke’, *Biekorf* 101, nr. 4 (2001): 364.

⁷⁰ (Daelemans en Scheelings 1988), 462. Zie ook (Gallet 1999), 208 en verder.

de onderhandelingstafel te krijgen. Niet elk proces doorliep noodzakelijk de volledige rechtsgang. Een aanhangig gemaakte zaak resulteerde met andere woorden niet altijd in een vonnis. Daarenboven was procederen – zij het soms voor een schijnbaar onbelangrijk en niet bijster profijtelijk recht – eerder een signaal vanwege de heer van “*ne touche pas à ma seigneurie*”. Als men de contestatie van een klein recht toeliet, werd de deur bij wijze van spreken opengezet voor een vervolgketen van aanvechtingen (en dus verder verlies van inkomsten).⁷¹

Om te bepalen in hoeverre een zogeheten rechtsheerlijke reactie plaatsvond tijdens de laatste eeuwen van de vroegmoderne periode, zal ik de komende jaren de juridische driehoeksverhouding tussen staat, heren en laten onderzoeken aan de hand van twee soorten bronnen. Namelijk procesbundels – bewaard in heerlijke archieven – en de jurisprudentie van de Raad van Vlaanderen. Heerlijke archieven geven ons vaak een waardevolle inkijk in mogelijke conflicten tussen heer en onderdaan, maar de bewaarpraktijk is daarbij potentieel gekleurd (de heer was eigenaar en vormde van het archief, dus kon daarbij selectief bewaren en archiveren).⁷² De jurisprudentie daarentegen werd vanaf de 17de eeuw steeds systematischer opgetekend door advocaten en magistraten, zo ook voor de Raad van Vlaanderen.⁷³ Dergelijke manuscripten bevatten vaak heuse compilaties betreffende het onderwerp waarin de rechtsgeleerde gespecialiseerd was, waaronder tevens heerlijke rechten.⁷⁴ Hoe frequenter dergelijke rechten werden aangevochten, hoe meer deze bijgevolg opduiken in de jurisprudentie. Vaak voorkomende lasten zijn binnen die context: het beste hoofd (en de dode hand), tienden, cijzen, bosrechten, *hofsluiting* (is geen heerlijk recht, maar een procedurevorm die buitenpoorters gebruikten om aan heerlijke rechten en heerlijke rechtspraak te ontsnappen), karweien, jachtrechten, en wandelkoop (markgeld). Een uitgewerkt voorbeeld hiervan is het fenomeen van achterstellen (“*arrièrages*”), waarbij de heer tot een aanzienlijk aantal jaren na de vervaldatum van cijzen nog steeds onbetaalde schulden kon eisen van zijn laten. Volgens de interpretatie van de jurist P. Van Laecke, kon een Vlaamse heer tot 29 jaar na datum een cijns opeisen, zoniet was de cijnsplichtige vrijgesteld. Hierbij noteerde Van Laecke de rechtsgeleerdheid van zijn collega’s uit naburige regio’s, die hij gebruikte

⁷¹ Met dank aan Thijs Lambrecht voor dit inzicht. Zie ook: (Van Isterdael 1983), 207-8; (Van Acker 2001), 363-65, en (Materné 1991), 87-106. Garnot benoemt een dergelijk gebruik van rechtbanken als drukingsmiddel om de tegenpartij tot onderhandelen uit te nodigen als ‘infrajustice’. Zie: Benoît Garnot, ‘Justice, infrajustice, parajustice et extra justice dans la France d’Ancien Régime’, *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 4, nr. 1 (2000): 103-20, aldaar 110.

⁷² Voor voorbeelden van conflicten, zie (Behets 1964) & (De Waele 2020). Voor archiefmanipulatie door laatmiddeleeuwse en vroegmoderne heren, zie Frederik Buylaert en Jelle Haemers, ‘Record Keeping and Status Performance in the Early Modern Low Countries’, *Past & Present*, (2016): 131-50.

⁷³ Géraldine Cazals, *L’arrestographie flamande : jurisprudence et littérature juridique à la fin de l’Ancien Régime (1668-1789)* (Genève : Droz, 2018).

⁷⁴ Serge Dauchy en Véronique Demars-Sion, *Les recueils d’arrêts et dictionnaires de jurisprudence : XVIe-XVIIe siècles* (Paris : Mémoire du Droit, 2005).

naar analogie. In zijn jurisprudentieboek valt dan als volgt te lezen: “*Berault sur Normandie art. XXI ; les hauts justiciers peuvent demander jusques a vingt neuf années d’arrierages de rentes seigneuriales qui leur sont devés.*”, of “*Cuijpers in sijn tractaet van grondt proced: 2 deel quest 57 in addit num. 4 soo dat men ghewoonlijck maer en heijst 29 jaeren.*”⁷⁵

Laat ons nu eens kijken in hoeverre we ontwikkelingen in de jurisprudentie en het vorstelijke fiscale beleid aan de hand van preliminaire resultaten kunnen ontwaren. De surplusextractie door Vlaamse kasselrijen dient nog te worden gereconstrueerd voor mijn steekproefperioden, en ook wat de jurisprudentie betreft wacht er nog veel bronnenmateriaal op kritisch onderzoek. Wel kan aan de hand van een voorlopige reconstructie van heerlijk totaalinkomen van een zestal Vlaamse heerlijkheden een aantal voorzichtige en voorlopige resultaten worden voorgelegd. Hierbij maakte ik gebruik van data uit drie gepubliceerde casussen (voor Herzele, Steenhuize en Nevele), alsook van door mezelf bewerkt bronnenmateriaal (voor Ten Houtte, Avelgem en Tielt-ten-Hove) [Zie de kaart als bijlage 5 hieronder ter situatie]. Bijlage 6 toont een grafiek met het jaarlijks heerlijk totaalinkomen voor elk van deze zes heerlijkheden, gedefleerd in muddes tarwe.⁷⁶ De correlatie tussen oorlogsperiodes (bijvoorbeeld voor 1655-65) en een dalende heerlijke conjunctuur komen het sterkst tot uiting. Toch lijkt evenwel het fiscale beleid haar invloed gehad te hebben, bijvoorbeeld rond het jaar 1546 met de eerste introductie van de “Nieuwe Middelen”. Over het algemeen vertonen de Vlaamse heerlijkheden bovendien een gelijkaardige trend. De periode van hoogconjunctuur, reeds onderscheiden door Scholliers voor Steenhuize, blijkt ook het geval geweest te zijn voor Tielt-ten-Hove, Nevele en Avelgem. In hoeverre dit echter werd veroorzaakt door een algeheel economisch en demografisch gunstigere periode, dan wel door een vermeende rechtsheerlijke reactie, vereist verder onderzoek en meer resultaten. Wel opvallend is dat voor de heerlijkheden Avelgem en Tielt-ten-Hove, waarvan ik de gegevens over geïnde beste hoofden kon optekenen, de tendens van een heropleving van dit heerlijke erfrecht lijkt te suggereren [zie bijlage 4]. Al blijft het aandeel van die belasting in verhouding tot de totale heerlijke inkomsten bijzonder gering (buitenpoorterschap bleef een populaire manier om dergelijke lasten te ontwijken). Gegeven de aard van de bronnen is het ook op dit gebied echter oppassen geblazen, daar heerlijke rekeningen soms vreemde administratieve wijzigingen ondergingen. Het is namelijk niet ongewoon dat heerlijkheden (tijdelijk) een opdeling kenden tussen baljuwrekeningen en domeinrekeningen, waarbij enkele zogenaamde rechtsheerlijke

⁷⁵ Rijksarchief Gent, Varia (VZ10), nr. 3382, f° 62r – 63v (voormalige Varia D, nr. 294).

⁷⁶ Daarvoor maakte ik gebruik van de graanprijzen gepubliceerd in Hubert Van Houtte, *Documents pour servir à l’histoire des prix de 1381 à 1794* (Bruxelles : Kiessling et Imbreghts, 1902).

inkomsten werden ondergebracht in aparte documenten.⁷⁷ Indien dit het geval was, en dergelijke bronnen niet zijn bewaard, tasten we in het duister, met als gevaar appels met peren te vergelijken. Om toekomstig onderzoek gedienstig te zijn, sluit ik af met een korte sectie gewijd aan de eigenaardigheden van heerlijke rekeningen waar onderzoekers mee geconfronteerd kunnen worden, en waarmee als dusdanig best rekening wordt gehouden.

VALKUILEN VOOR VERDER ONDERZOEK

Valkuilen inherent aan de bron

Heerlijke rekeningen vertellen zelden het volledige verhaal inzake het beheer van het grondgebied en de jurisdictie. Een eerste mogelijke uiting daarvan, is wanneer splitsingen voorkomen binnen de heerlijke rekeningen zelf. Men legde voor zekere jaartallen in dat geval meerdere types rekeningen aan, die elk van toepassing waren op andere aspecten van de heerlijkheid. De meest logische tweedeling is die tussen domein (grondheerlijkheid) en heerlijk gezag (rechtshooflijkheid). Het domein voorzag meestal de meer stabiele en de grootste inkomstenbedragen. De casuele rechten waren eerder prestigieus dan enorm winstgevend en omvatten bijvoorbeeld geïnde boeten, wandelkopen en beste hoofden. Al is de onderverdeling van bepaalde inkomstenvormen in de respectievelijke rekeningentypes niet altijd even logisch.⁷⁸

Indien er via de heer een personele unie bestond tussen meerdere *seigneuries*, dan kon dit de administratie danig ingewikkelder maken. Heerlijkhedenverzamelaars bezaten meerdere heerlijkheden, en de lokale boekhouding van één heerlijkheid diende daarbij vaak als onderdeel van een groter geheel, met complexe overboekingen en exogene betalingen tot gevolg die de boekhouding vaak heel complex maken. Aerts reconstrueerde vergelijkbare systemen voor de administratie van de Brabantse hertogen.⁷⁹ Berghmans kwam dergelijke praktijken ook tegen in de rekeningen van de ontvangers in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq. Winstoverschotten werden daarbij regelmatig overgeheveld naar de centrale kas van de Arenbergadministratie (de bezitters van voornoemde heerlijkheden). De intendant – de centrale ad-

⁷⁷ Zie voor deze praktijken bijvoorbeeld: (Berghmans 2013), 2-4. Zie ook Erik Thoen, 'Het dagelijks leven van adel en ridderstand tijdens de veertiende eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)', in *Gedenkboek 750 Jaar Pamelekerk Oudenaarde: 1235-1985*, onder redactie van Marcel Hoebeke, Rik Castelain, en Erik Van Mingroot (Oudenaarde: Kerkraad OLV van Pamele, 1985), 127, (Scholliers en Daelemans 1981), 6-7.

⁷⁸ Binnen de Arenbergadministratie bestudeerd door Berghmans was dit het geval, zie: (Berghmans 2013), 2-4 en verder. Ook voor Herzele werd enige tijd een tweedeling tussen domeinrekeningen enerzijds en baljuwrekeningen anderzijds gehanteerd, zie: (Scholliers en Daelemans 1981), 6-7. Ook binnen de rekeningen voor Westerlo en Herselt werden enkele boekhoudkundig-organisatorische veranderingen doorgevoerd, zie: (Tops 2015), 183.

⁷⁹ Bij wijze van inleiding, zie: (Aerts 1982), 276-7.

ministrator – beval dan om dergelijke bedragen uit te keren.⁸⁰ Winsten van de respectievelijke heerlijkheden kwamen dus niet noodzakelijk het beheer van diezelfde regio ten goede.

Het is belangrijk om te beseffen dat heerlijke rekeningen geen op zichzelf staande bron zijn. Integendeel: het is slechts één bronnentype dat getuigt van het (waarschijnlijk) succesvol afdwingen van heerlijke rechten die iets opbrachten. Daarbij diende de rekening in de eerste plaats als praktisch instrument dat de ontvanger gebruikte voor de eigen administratie en uitoefening van zijn ambt, waarvoor later verantwoording diende te worden afgelegd. Heerlijkeheidsarchieven bevatten daarentegen gelukkig niet enkel rekeningen, maar zijn rijk aan uiteenlopende bronnentypes zoals renteboeken, correspondentiestukken, oorkonden, kaarten, kwitanties, processtukken, en dergelijke meer. De onderzoeker is er dus bij gebaat om de gegevens die rekeningen bevatten in hun context te plaatsen, en bijvoorbeeld kruisverwijzingen te onderzoeken tussen rekeningen en bijvoorbeeld een meer statisch renteboek, eventueel verrijkt met illustraties zoals kaarten. Kwitanties op hun beurt waren bewijsstukken voor de ontvanger om aan te tonen dat zijn ontvangsten en uitgaven wel overeenkwamen met zijn claims in de rekeningen. De heerlijke rekening is als het ware dus slechts één onderdeel van een groot ‘controlemechanisme’ waar heren tijdens het ancien régime van gebruik maakten voor het dagelijks beheer van hun domeinen en jurisdictie.⁸¹

De gehandhaafde termijn van de rekening vereist kritische reflectie. Het zogeheten rekenjaar kwam in de regel ongeveer overeen met een jaar. De startdatum daarentegen kon zoals reeds vermeld variëren, zelfs doorheen rekeningen. Voor de heerlijkheid Ten Houtte bijvoorbeeld lieten de ontvangers in de 15de eeuw de rekening traditioneel starten midden maart (“*halfmerte*”), en die liep dan tot midden maart het jaar nadien. Vanaf 1505 echter was de termijn van bamis tot bamis (1 oktober). Slechts vijf jaar nadien wisselde men opnieuw van startdatum, ditmaal van kerstavond tot kerstavond. De overgangsjaren tussen deze systemen zijn gekenmerkt door een heel warrige datering, vermoedelijk net door die verandering van systeem.⁸² Doordat men meestal per jaar administreerde durft men het woord jaarrekening al eens als synoniem te gebruiken voor de heerlijke rekening. Maar ook hier bevestigen uitzonderingen de regel. Zeker perioden van crisis, zoals mortaliteitscrises of oorlogsperioden, zijn vaak gekenmerkt door een speciaal regime. Hierbij na-

⁸⁰ (Berghmans 2013), 5 & 122-4. Dit intendantensysteem kwam enkel voor bij de enorm vermogende elite, die zelf weinig tot niet aanwezig was in (een groot deel van de) eigen domeinen. Het kon hierbij gaan om overhevelingen of administratieve banden tussen aangrenzende heerlijkheden/bezittingen, zoals bij de Arenberg-familie bestudeerd door Berghmans. Ook bij geografisch meer verspreide bezittingen kwam dit voor, zoals bij de hertogen d’Ursel, die bezittingen in meerdere vorstendommen hielden (maar die overhevelingen tussen heerlijkheden wel binnen eenzelfde regio – in dit geval het graafschap Vlaanderen – lijken te hebben beperkt).

⁸¹ Zie voor vergelijkbare bedenkingen (Aerts 1982), 280.

⁸² Rijksarchief Gent, Oud Archief Ninove (Oud bestand, AR129), Nr. 1302 tot en met 1305.

men de ontvangers – omwille van de vele gemiste inkomsten, of openstaande schulden – meerdere rekenjaren samen. Nu blijkt dat in veel gevallen wel uit de hoofding en titelfolio van de rekeningen, of door de context en inhoud van het document zelf (vaak zijn die bronnen ook op papier of perkament van inferieure kwaliteit opgetekend, en zien ze er visueel verschillend uit).

Net zoals Aerts in zijn erudiete artikel over Brabantse rekeningen stelde, zijn ook heerlijke rekeningen in Vlaanderen en Brabant af en toe geplaagd door het fenomeen van de zogenaamde ‘anticipatie’. Hierbij schreef men wederkerende inkomsten – zoals cijzen – reeds in, nog voor deze daadwerkelijk geïnd waren. Ook voor uitgaven kon dit overigens het geval zijn. In het slechtste geval volgde na opstelling van de rekening met de geanticipeerde inkomsten een crisisperiode, waardoor de inkomsten zelfs nooit zijn geïnd. Dan werden de inkomsten meestal later in de marge, of in de uitgaven van een daaropvolgende rekening uitgeboekt. Men dient in het kader van eigen onderzoek de context dus enigszins te kennen in dergelijke gevallen. Het is daarbij zaak om aandachtig post per post te examineren alvorens deze zonder vragen te registreren onder het rekenjaar in kwestie voor de eigen analyse.⁸³ Vanzelfsprekend is dit enkel mogelijk bij bronnen die per post nauwkeurig bijhouden wanneer de inning of uitgave plaatsvond. Dat is namelijk lang niet altijd het geval. Sommige rekeningen zijn per post erg uitvoerig (zeker vanaf de vroegmoderne periode), maar als stelregel geldt dat hoe ouder de bron is, hoe beknopter de individuele posten. Al zijn tevens voor deze regel vele uitzonderingen gekend. Een vergelijkbare praktijk zijn de memorieposten. Bepaalde pachtgoeden, cijzen, karweien en dergelijke die ooit geïnd waren, maar om tal van redenen (tijdelijk) niet meer werden verzameld, werden daarbij pro memorie ingeboekt. In plaats van een bedrag schreef men dan “memorie”. Soms was de ontvanger echter leep – bijvoorbeeld indien die een tantiesme verdiende in plaats van een vast loon – en schreef hij toch het fictieve bedrag in. Op die manier waren de theoretische inkomsten hoger, en het berekende tantiesme bijgevolg ook.⁸⁴ Om de rekening te doen kloppen werd het fictieve bedrag dan simpelweg uitgeboekt bij de uitgaven, zodat het de facto een nul-inkomst betrof, maar de ontvanger wel een hoger percentje op de inkomsten kon krijgen.

Zoals reeds hoger vermeld durven de uitgavenrubrieken soms regelrechte vergaarbakken te zijn van tig tal diverse types uitgaven. De onderzoeker is er in dat geval zelf op aangewezen om – afhankelijk van de eigen intenties – de nodige structuur aan te brengen. Iemand die de werking van de administratie wil begrijpen en reconstrueren zal in dat geval anders te werk gaan dan de

⁸³ (Aerts 1982), 280. Zie ook (Thoen 1988), 538.

⁸⁴ (Aerts 1982), 285-7. Voor een voorbeeld van gesjoemel door een heerlijk ontvanger te Tielt-ten-Hove, geroyeerd (dus gecontroleerd en nietig verklaard) door de toezichhouders: zie Algemeen Rijksarchief te Brussel, Familiearchief d’Ursel (TBO 183), Nr. L1285/2, f° 14-15 & 21r.

vorser die simpelweg wil weten wat de heer in dat jaar consumeerde, of hoeveel bepaalde heerlijke rechten nog opbrachten doorheen het ancien régime.⁸⁵ Eveneens moet enige bedachtzaamheid aanwezig zijn voor speciale structuren in de uitgaven, want weerom werden hier mogelijk boekhoudkundige trucjes toegepast. Tijdens hoogconjunctuur werd doorgaans meer uitgegeven, en in perioden van crisis werden kosten uitgesteld.⁸⁶ Hoger werd al gewezen op het doorsluizen van winstoverschotten indien de heer niet in de heerlijkheid resideerde en meerdere domeinen bezat (met dus ingewikkeldere administratie als gevolg). Ook staan dikwijls uitgaven ingeboekt die niet noodzakelijk strikt te verbinden zijn aan het beheer en de dagdagelijkse realiteit van heerlijk bestuur. De heer bezat de publieke overheidsrechten als een soort privaat bezit. Deze openbare bezittingen werden – net zoals bij hertogelijke en grafelijke administraties – probleemloos verweven met de private bezittingen en private levensloop en doeleinden van de heren. Uitkeringen aan getrouwen, aankopen van kledij, boodschappers voor zaken die in feite meer met andere heerlijkheden te maken hadden enzovoort werden moeiteloos ingeboekt naargelang het de heer uitkwam.⁸⁷

We raakten bij de beschrijving van de typologie van uitgaven reeds kortstondig het fenomeen van verdinging aan. In de plaats van de naturabetaling (zijnde een ei, kip, kapoen, of hoeveelheden graan), werd daarbij een geldsom ontvangen. Echter dient geweten dat die geldsom steevast beneden de gangbare marktprijs lag. Dit was waarschijnlijk een gevolg van de betalingspraktijk door de lokale boeren, die zich zo goedkoop mogelijk van hun lasten trachtten te verlossen. Men maakte er een sport van om het minst waardevolle kapoentje, ei, of het haver van de meest povere kwaliteit aan te leveren. Getuige hiervan is een nota naast een geïnde kapoentrente te Avelgem uit een rekening van 1665 tot 1666. De ontvanger schreef het volgende bevel van zijn opdrachtgever neer: *“Prend bien la quantité selon la deduction qui est aussi bien pris pour ce qui est de la perte qu’il a fait de trois sous sur chaque chapon à l’avenir on ne luy passera rien de cela à moins qu’il n’exhibe en ordre de monsieur le prince pour les laisser à moindre prix que la taxation n’impose”*.⁸⁸ De rentmeesters zagen om die reden uiteindelijk toch heil in het systeem van verdinging, waarbij het waardeverlies werd geminimaliseerd. Afhankelijk van de administratie blijkt helaas niet altijd of bepaalde cijzen of pachten nu werden verdingd of niet, waardoor de vorser toch enige voorzichtigheid voor de dag moet leggen. Geïnde bedragen zijn dus eerder een benadering van de historische realiteit, dan een vastgesteld feit.⁸⁹

⁸⁵ (Tops 2015), 183. Zie ook: (Mertens 1972), 480-1.

⁸⁶ (Mertens 1972), 485. Zie ook: (Thoen 1988), 538; (Berghmans 2013), 111.

⁸⁷ (Aerts 1982), 281-2.

⁸⁸ Algemeen Rijksarchief te Brussel, Familiearchief d’Ursel (TBO 183), Nr. L701/10, f° 3v.

⁸⁹ (Berghmans 2013), 66-7. Zie ook: (Scholliers 1988), 33-34.

Valkuilen inherent aan het onderzoek

Het is gevaarlijk om louter af te gaan op de eind- of tussenbalansen, omdat deze ook theoretische constructies zijn, waarbij gebruikelijk winsten of verliezen van voorgaande rekenjaren werden overgeboekt. Een verlies van het vorige jaar vertekent daarbij mogelijk de eindbalans van het onderzochte jaar. Om de werkelijke ontvangsten en uitgaven te kennen, moet de onderzoeker dus de gehele rekening bekijken: post per post. Eventuele gefossiliseerde inkomsten en/of uitgaven moet men (h)erkennen en wegfilteren om zelf vervolgens een eindbalans te kunnen berekenen.⁹⁰

De heerlijkheid viel niet noodzakelijk samen met de gehele parochie, of met de grenzen van de hedendaagse gelijknamige gemeente... Dit is bijvoorbeeld het geval voor Bellegem. Er zijn voor minstens twee van de heerlijkheden te Bellegem rekeningen bewaard: die van Ten Houtte, en die van Gavere (gelegen in het hedendaagse Zwevegem en Bellegem).⁹¹ De onderzoeker mag er dus niet blindelings van uitgaan dat men met een heerlijke rekening sowieso de bestudeerde regio volledig kan reconstrueren.

De historicus zal bij bronnen doorspekt met kwantitatieve data geconfronteerd worden met een veelvoud aan muntwaarden. De noodzaak aan het omrekenen van valuta komt dan al gauw om de hoek loeren. De verschillende (reken)muntverhoudingen zijn gelukkig gepubliceerd in gespecialiseerde repertoria.⁹²

Eigen aan de gebruikte methode kan ook de invalshoek van het onderzoek verscheidene aandachtspunten vereisen qua periodisering en afbakening. Het meest klassiek is misschien wel de doorlopende conjunctuurstudie. Die is arbeidsintensief, maar heeft wel als voordeel dat je heel genuanceerd kunt werken en geen blinde vlekken hebt in je dataset en analyse. Daartegenover staat bijvoorbeeld de mogelijkheid om met snapshots te werken, waardoor je de bespaarde tijd in een verruiming van je bronnenmateriaal of de vergelijking van meerdere casussen kan steken. Hoe meer je daarentegen bekijkt, hoe meer je details uit het oog dreigt te verliezen. Elke reconstructie van inkomsten, uitgaven en/of eindbalansen, is tevens gebaat om de individuele uitschieters van respectievelijke rekenjaren enigszins af te vlakken door de gebruik van vijf- of tienjaarlijkse gemiddeldes. Op die manier worden extremen uitgevlakt en is

⁹⁰ (Aerts 1982), 285-7.

⁹¹ Rijksarchief Gent, Oud Archief Ninove (Oud bestand, AR129), voor Gavere, zie: Rijksarchief Kortrijk, Kapittel OLV Kortrijk, Oud Archief (22/21). Het grondgebied van Bellegem was verdeeld in niet minder dan een tiental verschillende kleine heerlijkheden, zie Jean-Marie Duvosquel, Hervé Hasquin, en Raymond Van Uytven, *Gemeenten van België : geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*, vol. 1. Vlaanderen (Brussel: La Renaissance du Livre, 1980), 85.

⁹² Zie ter inleiding Peter Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988). Ook toegankelijk zijn enkele publicaties die muntverhoudingen in meer of mindere mate bespreken en meegeven. Zie: (Aerts 1982), 294; Marc Boone, 'Muntgeschiedenis middeleeuwen', in *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?, deel 3b : hulpwetenschappen* (Stichting Mens en Cultuur, 1996), 149-65; Jan Cracybeckx en Charles Verlinden, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant* (Brugge : De Tempel, 1959), XXXII-XXXIII.

het makkelijker om de tendens over de langere termijn beter in te schatten. Ook de boekhoudkundige constructies, zoals anticipaties en overboekingen tussen rekenjaren worden door die aanpak beter genuanceerd.⁹³

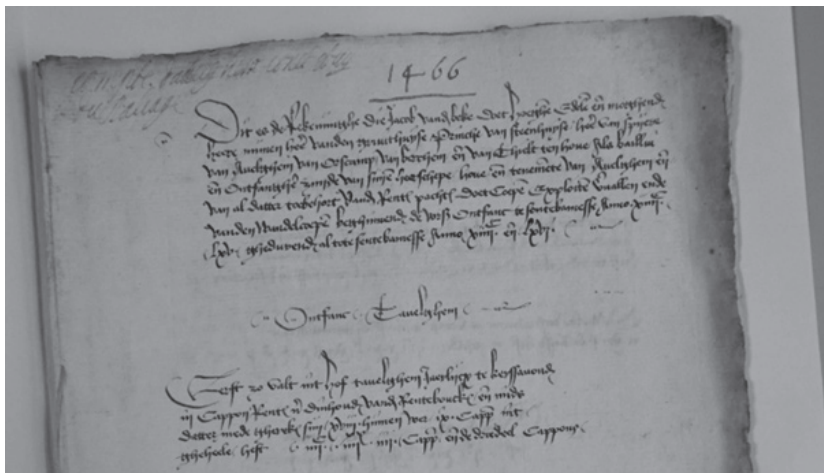
CONCLUSIE

In deze beknopte bijdrage heb ik getracht zoveel als mogelijk de talloze eigenaardigheden die de onderzoeker in heerlijke rekeningen kan tegenkomen te duiden. Het moge duidelijk zijn dat elke heerlijkheid in het algemeen, en elke rekeningenreeks (en individuele rekening) daarvan in het bijzonder haar specifieke eigenschappen en uitzonderingen zal hebben. Desalniettemin delen ze enkele gemeenschappelijke kenmerken, evoluties en tradities, die ons in staat stellen de verschillende heerlijke regimes in de Zuidelijke Nederlanden (en daarbuiten) tot op zekere hoogte met elkaar te vergelijken. Op dat gebied is nog veel vooruitgang te boeken, hetzij door middel van detailstudies van (series van) heerlijke rekeningen, individuele heerlijkheden of door meerdere casussen tegen elkaar af te wegen. Zowel inzake de reconstructie van grotere overkoepelende conjuncturen en tendenzen, als voor detailgeschiedenis hebben rekeningen als bron veel te bieden. Hun enorme potentieel is daarbij sinds 1971 nog lang niet uitgeput. Het onderzoek is daarmee hopelijk vertrokken voor nog eens vijftig jaar aan verhelderende en innoverende studies.

BIJLAGEN

Bijlage 1

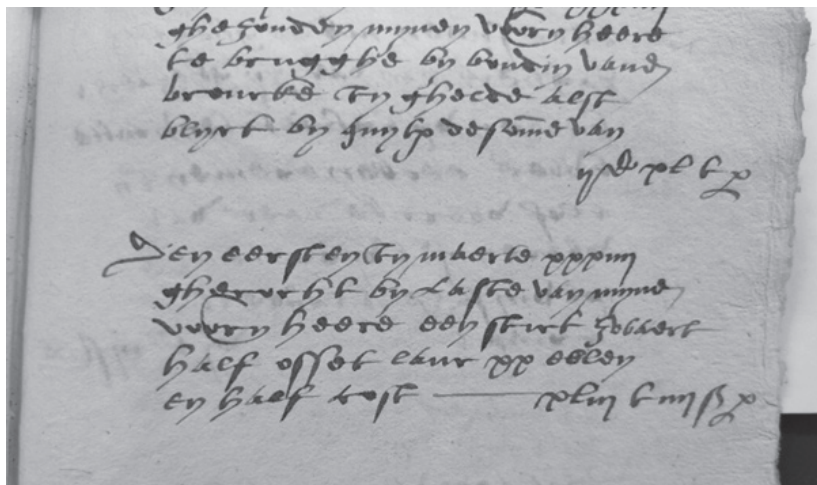
Figuur 1. Algemeen Rijksarchief Brussel, Familiearchief d'Ursel, L682/11, f° 1r.

⁹³ Marc Boone, *Historici en hun métier : een inleiding tot de historische kritiek*, 4e gereviseerde uitgave (Gent : Academia Press, 2015), 95.

Bijlage 2

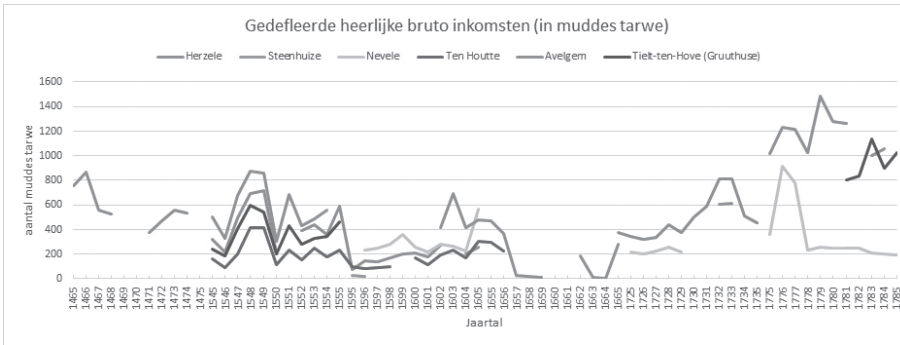
Figuur 2. Rijksarchief Gent, Oud Archief Ninove (Oud bestand, AR129), Nr. 1307, rekening 1533-34. Transcriptie: “Den eersten in maerte XXXIII ghecocht bij laste van mijnen voornoemde heere een stict zwaert half osset lanc XX eelen en half cost – XLIII lb. III s. parisis”

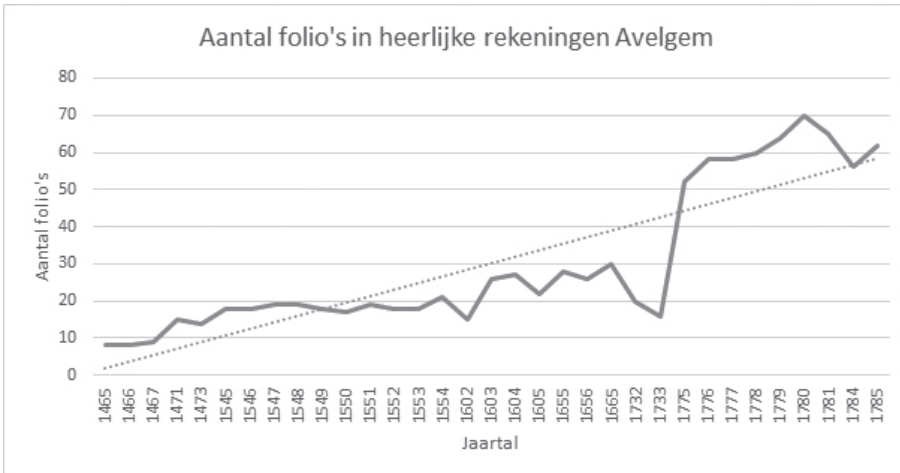
Bijlage 3

Snapshot Periode	Context snapshot	Literatuur referentie
1465 - 1475	Uniformiseringspoging aan de hand van haardtellingen + zesde penning op feodale bezittingen. (vanaf 1469).	Blockmans (1999), p. 285.
1545 - 1555	Introductie van indirecte belastingen ('Nieuwe Middelen') (vanaf 1543).	Maddens (1978), p. XVI-XVII. Maddens (1979), p. 342 & 363.
1595 - 1605	Jaarlijkse 'aides' aan vaste bedrag (rond 1600).	Janssens, 2012, p. 67-68.
1655 - 1665	Toegenomen oorlogstaks onder de Spaanse Nederlanden (vanaf 1659).	Janssens, 2012, p. 70.
1725 - 1735	Permanent opgetrokken lasten voor onderhoud van het Brusselse hof (1725) + piek in oorlogstaksen (1734-'35).	Janssens, 2012, p. 68-69.
1775 - 1785	Systematische onderzoeken naar belastingssinkomsten onder Jozef II.	Janssens, 2012, p. 69 & 71-72.

Bijlage 6

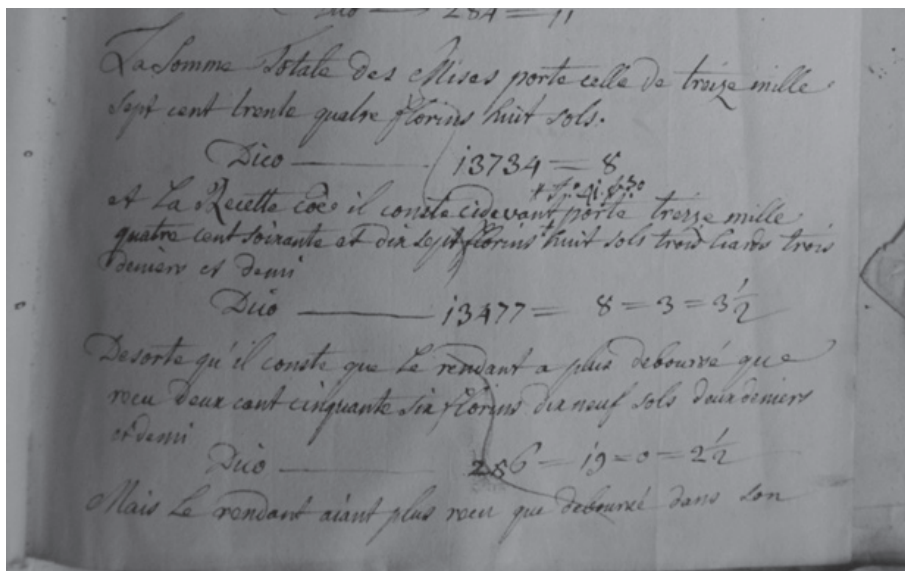

Bijlage 7

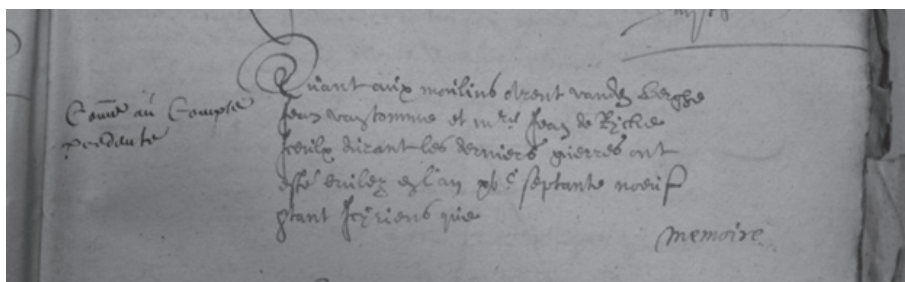
Bijlage 8

Figuur 4. Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L715/1, f° 58r.

Bijlage 9

Figuur 5. Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L700/2 (rek. 1656-'57), f° 12r. Memoriepost van inningen van molenpacht van oliemolens in het bezit van de vrouwe van Avelgem. Deze waren door passerende troepen verbrand en (nog) niet heropgebouwd. In de marge links zien we de goedkeurende aantekeningen van de intendant: "comme au compte precedente".

Bijlage 10**ARA, Familiearchief d'Ursel, L1276, rekening 1466-67. Reglement voor de ontvanger van de heerlijkheid Oostkamp.**

Transcriptie:

[folio 1v]

“Nota dat de Crichoudere ghehouden werd te stellene in zijne rekenijnghe ende te expresseirne de hoenderen ten Thorre hoe vele datter es ende hoe die ghelost zijn.

Item dat d'ontfanghere expresseire in zijn ontfang alle de percheellen elc bijzonderen te stellene in zijne rekenijnghe.

Item des ghelijcken dat de voorseide ontfanghere stelle in zijne rekenijnghen telken t'slot van zijnre laetsten rekenijnghe het zij in ontfanghe ofte in uitghevene, welc van dien dat verwast.

Item mijn heere wille in al der manieren dat de voorseide ontfanghere stelle in zijn uitgheven altyds Pieter De Leestmakere ende voort alle d'andere renten gaende jaerlijcx uute zijnen herlicheden ende goeden van Oorscamp ende van Loppheem ende dat zonder den cost van mijnen heere ofte mijn sal up hem vercouvereeren.

Item voort dat de voors. ontfanghere stelle in zijn uitgheven alle de reflexien die hij jaerlicx doet up de goeden ofte muelnen van mijnen voors. heere dat hij expresseere elc goed ofte muelne bij percheellen elc in een article achter volghende d'een den anderen.

Item dat de ontfanghere niement niet gheven en sal het en zij bij monde ofte bij handteekene van mijnen heere ofte van mer vrouwe in zijne absentie.

Item dat de voors. ontfanghere gheene refectie doen sal het en zij bij den laste ende bevele van mijnen heere ofte het en zij dat zonderlijnghe haeste begheert.

[folio 2r]

Item dat de voorseide ontfanghere niement en sal doen hauwen up tgoed ten Thorre het en zij bij expressen bevelle van mijnen heere, ende dat men al vooren estimere hoe vele houte datter vallen sal, omme den hau vanden goede te deelne bij jaren.

Item dat de ontfanghere betalen sal van nu voordan de rente die jaerlijcx gaet uute den goede van Oorscamp ter causen van mer Jehan Wittoen ende van Joos Hooveren, de welke men betaelt ten Eechoute beloopende beede ter somme van XXI grooten siaers.

Item dat de ontfanghere sal stellen in zijne rekenijnghe nu voordan den pacht vanden vijvers mijnen heere voors. toebehoorende ligghe up Bultcamp bedraghende ter somme van hondert ponden parisis siaers die hij stelle in zijn ontfang die die vanden chaertruesenen houden in pachte omme de

voors. somme. Ende voort ooc te stellene in elke rekeninghe de hoe menichste jaerschare dat es, ende des ghelijcx weder dat te stellene in zijn uutgeven.

Item dat de ontfanghere ontfaen zal alle de boeten ende explooten die binnen den voors. herscepe ghefallen zonder dat yement anders daerof kennesse nemen sal.

Item dat de voorseide ontfanghere rekenen sal in zijne eerst commende rekenijnghe tghuend dat hij ontfaen hebben sal vanden resten die men mijnen voors. heere sculdich bleef an dijverssche persoonen de welke persoonen mijn voors. heere den ontfang hem over gaf bij namen ende bij toe namen anno-pende rijstime.”

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

- Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L690/1 tot L700/2.
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L690/4, f° 7r.
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L701/10.
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L715/1, f° 58v.
 Algemeen Rijksarchief, Archives de la famille d'Ursel, L715/3.
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L1275.
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L1276, rekening 1466-'67 (bijlage bij de rekening, f° 1v tot 2r).
 Algemeen Rijksarchief te Brussel, Familiearchief d'Ursel (TBO 183), Nr. L1285/2, f° 14-15 & 21r.
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], L1392/1, f° 14 & f° 22.
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], R136 [n° 10].
 Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel [TBO 283], R149/2, f° 2v en R150/15, f° 4v tot 5v.
 Rijksarchief Gent, Oud Archief Ninove (Oud bestand, AR129), Nr. 1302 tot en met 1305.
 Rijksarchief Gent, Oud Archief Ninove (Oud bestand, AR129), Nr. 1307, rekening 1533-34.
 Rijksarchief Gent, Varia (VZ10), nr. 3382, f° 62r – 63v (voormalige Varia D, nr. 294).
 Rijksarchief Kortrijk, Kapittel OLV Kortrijk, Oud Archief (22/21).

Literatuur

- Aerts, Erik. 'Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek'. *Driemaandelijks tijdschrift - Gemeentekrediet van België* 36, nr. 142 (1982): 275–94.
- Augustyn, Beatrijs, Ellen Palmboom, en Adriaan Verhulst. *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen : een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). 1. Documenten bewaard in het Rijksarchief te Gent*. Gent : Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1983.

- Augustyn, Beatrijs, Maurice Vandermaesen, Hans Rombaut, en Adriaan Verhulst. *Bronnen voor de agrarische geschiedenis van het middeleeuwse graafschap Vlaanderen : een analytische inventaris van documenten betreffende het beheer en de exploitatie van onroerende goederen (tot 1500). 2. Documenten bewaard in de rijksarchieven te Beveren, Brugge, Doornik, Kortrijk, Ronse*. Gent : Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1990.
- Behets, J. 'De banmolen'. *Ons Heem* 18 (1964): 81–90.
- Berghmans, Sander. 'Een studie van de heerlijke inkomsten en uitgaven in de late 17de en de 18de eeuw. De bezittingen van de hertogen van Arenberg in het land van Edingen en het prinsdom Rebecq'. Master of Arts in History, UGent, 2013.
- Boone, Marc. *Historici en hun métier : een inleiding tot de historische kritiek*. 4e gereviseerde uitgave. Gent : Academia Press, 2015.
- Boone, Marc. 'Muntgeschiedenis middeleeuwen'. In *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente?, deel 3b : hulpwetenschappen*, 149–65. Stichting Mens en Cultuur, 1996.
- Buylaert, Frederik, en Jelle Haemers. 'Record Keeping and Status Performance in the Early Modern Low Countries'. *Past & Present*, (2016): 131-150.
- Cappon, G. 'Handmolens in de heerlijkheid van den Houtschen'. *Biekorf* 99, nr. 4 (1999): 574–77.
- Castelain, Rik. 'Het heerlijk regime en het feodaal stelsel in Binnen-Vlaanderen'. *Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde XXXIV* (1997): 65–105.
- Cazals, Géraldine. *L'arrestographie flamande : jurisprudence et littérature juridique à la fin de l'Ancien Régime (1668-1789)*. Genève : Droz, 2018.
- Charbonnier, Pierre. 'Essai de classement des redevances seigneuriales'. In *Seigneurs et seigneuries au Moyen Âge*, 187–99. CTHS, 1993.
- Craeybeckx, Jan, en Charles Verlinden. *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*. Brugge : De Tempel, 1959.
- Crubagh, Anthony. 'Feudalism'. In *The Oxford Handbook of the Ancien Régime*, onder redactie van William Doyle, 219–35. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Daelemans, Frank, en Frank Scheelings. 'De economische impact van de heerlijkheid op het platteland'. In *Machtsstructuren in de plattelandsgemeenschappen in België en aangrenzende gebieden (12de - 19de eeuw)*, *Handelingen van het 13e Internationaal Colloquium te Spa, 3-5 september 1986*, 451–67. Gemeentekrediet, 1988.
- Dauchy, Serge, en Véronique Demars-Sion. *Les recueils d'arrêts et dictionnaires de jurisprudence : XVIe-XVIIIe siècles*. Paris : Mémoire du Droit, 2005.
- De Kraker, Adriaan Meeuwis Jan, en Frans Weemaes. *Malen in moeilijke tijden : de geschiedenis van de grafelijke ros-, wind- en watermolens in Noord-Vlaanderen en aangrenzend Zeeland, tussen 1450 en 1610*. Kloosterzande : Duerinck, 1995.
- Den Teuling, A. J. M. *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*. 's-Gravenhage : Stichting archiefpublicaties, 2003.
- Denys, Jos. *Inleidende nota over de lijst der heerlijkheden van Oost-Vlaanderen*. Gent : Snoeck-Ducaju, 1950.
- Deprez, Paul. 'De inkomsten van het Land van Nevele'. *Bijdragen tot de Geschiedenis der Stad Deinze* 32 (1965): 45–75.
- Deprez, Paul. 'De inkomsten van het Land van Nevele'. *Bijdragen tot de Geschiedenis der Stad Deinze* 33 (1966): 55–72.

- Deprez, Paul. 'Sociaal-ekonomische toestanden in de heerlijkheid Nevele gedurende de 16e, 17e en 18e eeuw', (Verhandeling ingediend aan de wedstrijd der reisbeurzen), 1956.
- De Vliegheer-De Wilde, Koen. 'Adellijke consumptie en levensstijl. Een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, Gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)'. *TSEG - The Low Countries Journal of Social and Economic History* 1, nr. 3 (2004): 31–52.
- De Waele, Tom. 'The Acquisition of Seigneuries and the Exertion of Seigniorial Power in Late Medieval Flanders: The Case of Wedergrate and the Goux Family', *The Medieval Low Countries*, 7 (2020): 157–92.
- Dewald, Jonathan. *Pont-St-Pierre 1398-1789 : Lordship, Community, and Capitalism in Early Modern France*. Berkeley (Calif.) : University of California press, 1987.
- Dombrecht, Kristof. 'Plattelandsgemeenschappen, lokale elites en ongelijkheid in het Vlaamse kustgebied (14de-16de eeuw): case-study: Dudzele ambacht'. Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling UGent, 2014.
- Duby, Georges. 'La structure d'une grande seigneurie flamande à la fin du XIIIe siècle.' *A propos d'un inventaire récemment édité*, 1956, 181–86.
- Duvosquel, Jean-Marie, Hervé Hasquin, en Raymond Van Uytven. *Gemeenten van België : geschiedkundig en administratief-geografisch woordenboek*. Vol. 1. Vlaanderen. Brussel: La Renaissance du Livre, 1980.
- Gallet, Jean. *Seigneurs et paysans en France 1600-1793*. Rennes: Ouest-France, 1999.
- Garnot, Benoît. 'Justice, infrajustice, parajustice et extra justice dans la France d'Ancien Régime'. *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies* 4, nr. 1 (2000): 103–20.
- Geens, Sam. 'The Great Destruction of People and Wealth: The Impact of the Ghent Revolt on Wealth Inequality in the Last Quarter of the Fourteenth Century'. In *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, 50:213–29. Studies in European Urban History (1100-1800) 50. Brepols Publishers, 2020.
- Génicot, Léopold. *L'économie rurale namuroise au bas Moyen Âge 1199-1429. Tl. 2: Les hommes - la noblesse*. Vol. 21. Publikatie. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis. Louvain, 1960.
- Genicot, Léopold. 'Une petite seigneurie de Flandre à la fin du XIVe siècle'. *Études rurales*, 1972, 131–33.
- Goossens, Carine. 'Adellijk leven in het Waasland: een inkijk in het dagelijkse leven van Joanna Theresia Goubau (1710-1781) en James Dormer (1708-1758) op het kasteel Cortewalle te Beveren'. *Annalen van de koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas* 111 (2008): 349–69.
- Gransagne, Marine. *Les corvées sous l'Ancien régime*. 1. Aufl. Saarbrücken: Éditions universitaires européennes, 2015.
- Hart, Marjolein 't, en Manon van der Heijden. 'Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden'. *Tijdschrift Voor Sociale En Economische Geschiedenis/ The Low Countries Journal of Social and Economic History* 3, nr. 3 (2006): 3–35.
- Janse, Antheun. 'Rekening en ridderschap: de betekenis van rekeningen voor de geschiedenis van de Hollandse adel'. In *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium*, 111–21, 287–90, 1998.
- Janssens, Paul. 'Taxation in the Habsburg Low Countries and Belgium, 1579–1914'. In *The Rise of Fiscal States: A Global History, 1500–1914*, onder redactie van

- Bartolomé Yun-Casalilla en Patrick K. O'Brien, 67–92. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- Kula, Witold. *An Economic Theory of the Feudal System : Towards a Model of the Polish Economy 1500-1800*. Londen: NLB, 1976.
- Lambrecht, Thijs, en Wouter Ryckbosch. 'Economic inequality in the rural Southern Low Countries during the fifteenth Century : Sources, data and reflections'. In *Economic inequality in pre-industrial societies : causes and effects = Disuguaglianza economica nelle società preindustriali : Cause ed effetti*, 1: 205–29. Firenze University Press, 2020.
- Lambrecht, Thijs. 'Si Grant Inégalité? : Town, Countryside and Taxation in Flanders, c. 1350 - c. 1500'. In *Inequality and the City in the Low Countries (1200-2020)*, 50:153–67. Brepols, 2020.
- Maddens, N. 'De invoering van de "nieuwe Middelen" in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V'. *Revue Belge de Philologie Et D'Histoire* 57, nr. 2 (1979): 342–63.
- Martens, Maximiliaan, en Piet De Gryse. *Lodewijk van Gruuthuse : Mecenaz en Europees diplomaat, ca. 1427-1492*. Brugge : Stichting kunstboek, 1992.
- Materné, Jan. 'De verwerving, betwisting en instandhouding van de visserijrechten in de Wase Durmestreek, 13de – 18de eeuw'. *De Souvereinen* 22, nr. 3 (1991): 87–106.
- Mertens, Jacques. 'De economische leefbaarheid van de lekenheerlijkheid op grond van de heerlijke rekeningen (1300-1500)'. In *Histoire économique de la Belgique (1973)*, 473–89, 1972.
- Mertens, Jacques. 'Enkele aspecten van de heerlijke financies op het einde van de XIVde eeuw. De heerlijke rekeningen van Pittem (1386-1390)'. *De Leiegouw* 10 (1968): 27–38.
- Mertens, Jacques. 'Heerlijkheden'. In *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, 552–60, 1997.
- Prevenier, Walter. 'Stads- en kasselrijrekeningen als bronnen voor lokale geschiedenis'. *Appeltjes van het Meetjesland : Jaarboek van het Heemkundig genootschap van het Meetjesland* 10 (1959): 55–64.
- Scheelings, Francois. 'De economische impact van de feodaliteit en de revolutionaire gezindheid van de boeren aan de vooravond van de revolutie', 131–48. Brussel: VUB Press, 1990.
- Scheelings, Frank. 'De heren en het heerlijk regime in Brabant in de achttiende eeuw'. Onuitgegeven Doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel, 1990.
- Scholliers, Etienne, en Frank Daelemans. *De conjunctuur van een domein : Herzele 1444-1752*. Brussel : VUB. Centrum sociale structuren en economische conjunctuur, 1981.
- Scholliers, Etienne. 'Prinsen en boeren in de vrijheerlijkheid Steenhuize', *Het Land van Aalst*, 40, nr. 1 (1988): 9–65.
- Spufford, Peter. *Money and Its Use in Medieval Europe*. Cambridge : Cambridge University Press, 1988.
- Thoen, Erik. 'Het dagelijks leven van adel en ridderstand tijdens de veertiende eeuw. Leefwijze en levensstandaard van Jan, heer van Oudenaarde (1373-1378)'. In *Gedenkboek 750 Jaar Pamelekerk Oudenaarde : 1235-1985*, onder redactie van Marcel Hoebeke, Rik Castelain, en Erik Van Mingroot. Oudenaarde: Kerkraad OLV van Pamele, 1985.

- Toen, Erik. *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio : de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst (eind 13de-eerste helft 16de eeuw)*. Leuven : Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, 1988.
- Toen, Erik, en Tim Soens. 'The Social and Economic Impact of Central Government Taxation on the Flemish Countryside (end 13th. - 18th. centuries)'. In *La fiscalità nell'economia europea secc. XIII-XVII*, 957–71. Firenze University Press, 2008.
- Tops, Bert. 'De evolutie van de heerlijke financiën van Westerlo en Herselt (1463-1600)'. In *Lokaal en internationaal: de archivaris tussen geschiedenis en maatschappij. Du local à l'international. Le rôle des archivistes pour l'histoire et la société. Liber Amicorum Michel Van der Eycken*, 171–92. Studia 153. Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2015.
- Van Acker, L. 'Visserij, vogelvangst en jacht op patrijzen in Oostrozebeke'. *Biekorf* 101, nr. 4 (2001): 363–65.
- Van Houtte, Hubert, *Documents pour servir à l'histoire des prix de 1381 à 1794*. Bruxelles : Kiessling et Imbreghts, 1902.
- Van Isterdael, H. 'Belasting en belastingdruk: het Land van Aalst, 17de-18de eeuw'. Onuitgegeven doctoraat, Vrije Universiteit Brussel, 1983.
- Van Isterdael, H. 'De invloed van de fiscaliteit op het inkomen van de plattelandsbevolking van het Land van Aalst in de 17de en 18de eeuw'. In *Handelingen van het eerste congres van de Federatie van Nederlandstalige Verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis*, 291–308. Mechelen: Federatie van Nederlandstalige verenigingen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België, 1988.
- Verriest, Léo. *Le régime seigneurial dans le comté de Hainaut du XIe siècle à la Révolution*. Leuven : Smeets, 1916.
- Verriest, Léo. *Le servage dans le comté de Hainaut : les sainteurs; le meilleur catel*. Bruxelles : Hayez, 1908.

